

**УРОЧИЩА, БАЛКИ,
РІЧКИ, СКЕЛІ, ОСТРОВИ,
МІСТА І МІСТЕЧКА
ЗАПОРІЗЬКОГО КРАЮ**

ПРАВИЙ БЕРЕГ ДНІПРА

208. Балка Гадюча у порога Гадючого на Дніпрі (Про безліч гадів в давнину. Легенда про Змія)

В старі годи, по бальці Гадючій, був густий дубовий ліс і скрізь понад балкою росли груші і кислиці. В бальці стіко водилось гаду, шо страшно було і ходить. Восени, тоді саме, як гад поховається в нори, ходемо, було, по груші і кислиці. Отсе, було, як прогорнеш листя під деревом, то так і нагребеш мішок груш. Та ще й груші не які-небудь: мнякі та добрі.

Ще, кажуть, в Гадючій бальці водились полози, а низче порога Гадючого, на острівку, була, та і тепер єсть – скота (пещера, нора), де жив Змій с трьома головами; його всі боялись... Оце як летить, то так весь світ і засяє! Це було давно. Зміїв, кажуть, водилось тут три: один на Перуні (остров), другий на Гадючому порозі, третій – на острові Хортиці. На Хортиці, якраз в Висчій Голові, єсть і тепер глибока скота; ми її так Змієвою і звемо.

Супротів остріву Пурисового, шо низче порога Гадючого, покопані городки (редути), де, кажуть, война була, а ще низче, де Старий Кронцвей (меннонит. кол. Кронцвейде), скрізь по піску багато невеличкіх могилок; вони всі мов обкладені камінням. Як був я малим і пас німецьку череду, то було часто находю мідні стрілочки: після великого вітру або після дощу, так і лежать, було, поверх піску.

Дід Фока Горянець, 71 рік, с. Вознесенка Олександрівського повіту Катеринославської губернії. 10 серпня 1886 року.

Небольшие могилы, о которых упоминает рассказчик, разбросаны на песчаном склоне к Днепру, а некоторые расположены попарно. Если взять в соображение, что на ближайшем острове Пурисовом в 1877 г. отмыта течением толща человеческих костей на значительном песчаном пространстве, то нельзя не прийти к догадкам о существовавшем здесь некогда побоище. Местность эта, во всяком случае, является интересною и достойна серьезного исследования.

Я. Н.

209. Балка Бабурка і давні її мешканці

На бальці, шо звемо Бабуркою, жив запорожець Бабура. Там, кажуть, колись і річка була глибока та очеретувата; була риба і раки, було звіра і птиці багато. Біля Бабурки і на Хортицькому острові жили запорожці Шевці, Довгалі, Громуха, Кучугура, Головка, та ще деякі. Як закупили німці бабурську землю*, то котрі хазяйовиті козаки, – перебрались в

слободу Вознесенку¹, та в кріпость², а котрі бурлаки та рибалкі, – жили вік біля Дніпра. Швець, Довгаль – це великі приятелі моему дідові. Розказував покойний батько, що попервах в Вознесенці було всього-навсього 13 хат і всі запорозькі. Тоді, було, до діда з'їжаються запорожчі гулять відовсюди: з балки Біленької, с-під Лисої Гори, Крутого Яру, з Великого Лугу. В Крутім Яру жив бурлака і характерник Камінник с Харсуном. Ті, кажуть, багато грошей вивезли с Польші. Камінник подався в Чорноморію, а Харсон остався в Крутому Яру. Скушно стало одному, а тут ще і пани гонять; він кинувся в г. Олександрівск і пристав до Василя Ляшенка. Багато грошей було у Харсуна! Як умер, – зажив тоді Ляшенко і з мужика став купцем! С цих козацьких грошей пішли жить сини і унуки Ляшенка.

Дід Степан Власенко, 86 років, с. Вознесенка Олександрівського повіту Катеринославської губернії. 25 лютого 1890 року

210. Балка Бабурка та р[ічка] Середня Хортиця

(За спогадами старих менонітів)

На этой балке жил запорожец Бабура, отчего и балка получила название Бабурки. Этой балкой течет в Днепр и р. Средняя Хортица.

О Бабуре сохранилось много воспоминаний. В 1789 г. меннониты по прибытии застали его вблизи Днепра. Он был заслуженный казак, жил в доме, обставленном оружием и хорошим хозяйством, имел хороший фруктовый сад и к нему жившие здесь простые запорожцы-рыбаки относились с особым уважением³. Одевался он по-казацки, носил хорошо оттощенные усы и на голове чуприну. Когда явилась первая партия меннонитов на остров Хортицу*, он приехал к депутату Гепнеру познакомиться, а на следующий день на обзаведение прислал ему по паре гусей, уток и кур. По приезде немцев, однако, он оставался недолго, распродав лошадей, скот и переселился в Черноморию*. Последовало за ним немало и других казаков, обитавших в Великом Луге.

В то время на гористом склоне к Днепру, неподалеку от балки Бабурки, было брошено много казацких усадеб, с хорошими садиками, откуда меннониты брали молодые деревья для посадки.

¹ Ближайшее к Александровску село.

² Александровск.

³ По исповедным росписям Покровского Собора в г. Александровске за 1782 – 1785 г., видно, что на р. Средней Хортице был поселок и дача “Его светлости, князя Потемкина”, где жил поручик Иван Бабура с женою и сыном. В поселке Средняя Хортица отмечены “малороссияне козацкого звания: Сероштан, Задирака, Шаповал, Моисей Бабура, Кузьма Шугай и Андрей Верба”. Впоследствии, жители поселка, из боязни закрепощения, переместились в воинскую казацкую слободку Нескребивку (Вознесенку, Александров. у.) и в посад Александровск, нынешн. уездн. город.

Река Средняя Хортица была в то время хотя и узка, но глубока, рыбная, поросшая непролазным камышом. По левую сторону р. Средней Хортицы на степи, обращенной к Днепру, уцелели четырехугольные окопы, вроде редутов. На этих местах, говорят, запорожцы ставили стожки сена и окапывали рвами, в предупреждение от степных пожаров.

На балке Бабурке, близ впадения ее в Днепр, была русская слобода, которая переведена в другое место после 1803 г., когда на той же балке, в одной версте от Днепра, основана была меннонитская колония Бурвальд (в народе Бабурка).

Ниже балки Бабурки жил запорожец Громуха¹. Он некоторое время жил еще после 1803 г., так как немцы помнят его, как зажиточного и хлебосольного соседа. Бывало, кто запоздает по пути из Высшей Хортицы в Низшую, то всегда найдет у него ночлег и гостеприимство, так как степь была покрыта рослой травой и кустарниками, где водилось много волков и потому была небезопасна. Случались в то время нередко и разбои.

Записано Я. Новицьким за розповідями менонітів колонії Бурвальд Юліуса Петкау – 86 років, Абрама Левіна – 78 років та колонії Острів Хортиця Івана Гільдебрандта – 63 роки в травні 1887 року

211. Річка Нижня Хортиця (Зміна населення)

За оповіданнями старих мешканців та архівними дослідженнями

После падения Запорожской Сечи в 1775 году, на речке Нижней Хортице доживали свой век б. ч. семейные казаки – Леонтий Попович, Федор Задерака, Максим Нечепий, Фома Самарский и др., занимаясь рыбной ловлей, охотой, пчеловодством и скотоводством, нагуливая по преимуществу хороших верховых лошадей. Под 1780 годом в делах Покровского собора г. Александровска, впервые встречаем мы “Слободу Любимовку, Екатеринославского Наместничества, Его Светлости князя Григория Александровича Потемкина, заселяемую у р. Днепра, при речке Нижней Хортице с правой стороны”. В 1783 году, по данным того же собора, Любимовка отнесена “Ее Сиятельству, графине Катерине Васильевне Скавронской”, имевшей громадныя поместья на левой стороне Днепра, на речке Конке². В 1784 г. Любимовка считалась в Хортицком приходе, с церковью в слободе Новогригорьевке – (Хортице

¹ На острове Хортице, близ паромной переправы, сохранилось название Громушиной балки и скалы. Здесь, передают старожилы, казак Громуха держал ватагу рыбаков, здесь же стоял его рыбацкий кош. *Я. Н.*

² До 60000 дес. при слободах – Ново-Григорьевке, Больше-Екатериновке (Кушугумовка), Мало-Екатериновке (Краснокутовка), Царицыном Куте (Подстепное), Веселой и Хитровке. Поместье это первоначально именовалось также “дачей Его Свет. кн. Гр. Алекс. Потемкина”.

тож), кн. Потемкина, на р. Верхней Хортице¹, а в 1789 г. имела собственный молитвенный дом во имя святителя Николая. Настоятелями молитв. дома были: в 1789 и 1790 г. – польский выходец, священник Петр Оводовский и с 1791 по 1801 – ваоахский выходец, священник Михаил Андреев. В 1801 г., по купчей, земля графини Скавронской (с 1799 г. по замужеству – графиня Литто) Любимовка перешла помещику Тайному Советн[ику] Михаилу Павловичу Миклашевскому, в то время Новороссийскому губернатору. По этому случаю, управляющий имениями графини Скавронской на р. Конке, Тит. Сов. Митроф. Свяягин, донося Преосвященному Афанасию, епископу Новороссийскому и Днепровскому, о данной ему владелицей доверенности перевезть крестьян из Любимовки на левую сторону Днепра, – просил разрешения на перенесение молитвенного дома в слободу Веселую². В 1802 году, вследствие Высочайшего Именного Указа, данного Экспедиции Государственного Хозяйства, Опекунства иностранных и Домоводства, земля при селе Любимовке, в количестве 12223 д., перешла от Миклашевского по купчей меннонитам в количестве 150 семейств, переселенным по Высочайшему повелению “из Хортицких деревень”, и в пользу этих же покупателей остался и молитвенный дом³. В 1803 г., заняв берега Н[ижней] Хортицы, меннониты поселились на левой стороне ее, против пепелища Любимовки – справа. Речка Нижняя Хортица берет начало у колонии Шенеберг (Смоляная) и течет на протяжении 15 верст. Балка, по которой течет Н[ижняя] Хортица, носит название Капустянки. По рассказам старожилов, в балке этой в свое время запорожцы имели левады и разводили капусту, а отсюда осталось за нею и название.

При впадении р. Нижней Хортицы в Днепр, она глубока и рыбна на протяжении менее версты, далее же в степь в летнюю пору почти высыхает. В весеннее половодье широкая при устье долина речки заливается версты на две и получает название лимана ; в это время с Днепра заходит много рыбы, по преимуществу корофов и лещей для терки, и поэтому здесь бывает большой улов. При ловле русские рыбаки употребляют невода и сети, а меннониты охотятся ружьями и остами (острогами).

В 2-х верстах от Днепра, в степи, с балкой Капустянкой справа соединяется другая глубокая и живописная балка Колючая. По

¹ Ныне на этом месте две богатые меннонитские кол. – Хортица и Розенталь.

² В ответ на это, Консисторией поручено было Мариупольскому Духовному Правлению представить справку о количестве душ в слободе Веселой и ближайших к ней деревнях, – но ответа последнего при деле нет (Арх. Покр. соб.)

³ Подл. купч. креп. хранится в Хортицк. Вол. Правлении.

преданиям, такое название балка получила потому, что прежде в ней кустились терновник и шиповник, а открытые склоны ее поросли были ползучим травяным растением якорцами (*Tribulus terrestris* L), почему для босоногих пастухов была непроходимой.

Над балкой Колючей, слева, на склоне, уцелели следы редута, валы которого имеют в длину 70 и ширину 40 шагов, что представляет уклонение от типа часто попадающихся здесь Миниховских укреплений, б[ольшей] ч[астью] квадратных.

Рыбаки д.Разумовки говорят о существовании в обеих балках запорожских кладов.

15 сентября 1884 г.
Я.Н.

212. Урочище Царська Пристань

(Правий берег Дніпра навпроти західної частини острова Хортиця)

Урочище при Днєпрє названо Царскою Пристанью* потому, что в 1790 году и позже в том месте был склад казенного (Царского) леса для роздачи переселявшимся меннонитам-немцам. Екатерина II повелела дать каждому хозяину на постройки домов и др. хозяйственных обзаведений по 100 сосновых 4-х метровых (24 аршина длины) колод и др. лису. За лес этот немцы обязаны были заплатить деньги в казну в течении 10 лет, но так как в промежут[ок] этого времени было несколько неурожайных годов, немцы просили продлить срок уплаты, и им дана была отсрочка еще на 15 лет.

Таким образом немцы расплатились с казною через 25 лет. С этой поры местность названа Царскою Пристанью и под этим именем живет и по сей день. Помимо ходящих рассказов, об этом у некоторых старожилов-немцев сохранились записи.

После бывшего склада казенного леса, на этом самом месте существовал и теперь [существует ?] лесной склад частных лесоторговцев.

Урочище Царская Пристань расположено при устье балки, тянущейся версты две с лишним от речки Нижней Хортицы, на которой расположена колония меннонитов под этим же именем. В старые годы, именно до 1845, этой балкой при значительном поднятии вод весною всегда направлялось стремительное течение Днєпра (Старого) и таким образом между балкой этой, соединявшейся с р. В[ысшей] Хортицею с одной стороны и Днєпром с другой, всегда образовывался остров, который старые русские рыбаки называли Малою Хортицею. После сильного наводнения в 1845 году, когда при разливе балки постр[ада]ла колония Высшая Хортица, немцы перегатили ее несколько, и теперь ее

засыпано песком [...]>* поднялось против прежнего уровня. При весеннем разливе Днепра теперь всегда вода доходит в балку почти до плотины.

*За розповідями менонітів Острів-Хортицької колонії Петра [Відта?], 96 років та Івана [...]** 63 р. 7 серпня 1887 року.*

213. [Урочище Царська Пристань]

Далее дед коснулся Днепра и его островов. Против деревни Маркусовой и ниже к Кичкаской переправе, к острову Хортице, говорит он, во многих местах дно загромождено дубовыми колодами и брусьями, доходящими до громадных размеров. По словам его и друг. рыбаков, колоды и брусья эти почернели от времени и достают их ежегодно, в продолжении чуть не ста лет¹. Как попали колоды на дно реки, нетрудно догадаться, имея впереди порог Гадючий (Вольный). Но что это за отборный дубовый лес? Интересуясь этим вопросом более 10 лет, я расспрашивал многих рыбаков и, если не получил прямого ответа, то во всяком случае догадки их сводятся к одному и тому же, что затопленный лес принадлежит "Царской Пристани, времени Екатерины II". Если принять во внимание известную "Екатеринославскую днепровскую верфь"² существовавшую в 1796 – 1797 годах, в 2-х верстах ниже настоящей колонии Кичкаса³, то нельзя не придать особого значения этим догадкам.

214. Урочище Біляй. Піски

За Розумовкою, не більше як з версту, біля Дніпра, єсть урочище Біляй; в цім урочищі був колись густий ліс і жили запорожці Біляї, або Білівці, від того воно так і прозвано. Недалеко від Біляя єсть друге урочище Канівське, – там жив козак Канівський.

Розказували колись старі люди про губернатора Матлаша⁴ Ця земля, де тепер Бабурка, Розумовка, Біленька і інші слободи, була вся його, вона

* Текст не прочитується.

** Прізвище не прочитується.

¹ Толчя.

² В 1875 году в моем присутствии рыбаки вытащили на берег острова Расстебина (против Вознесенки) почерневший дубовый брус до 5 аршин длиною и до [...] арш. в поперечине; в 1878 году пришлось видеть на Александровской лесной пристани Д.В. Пчелкина черную дубовую, колоссальной толщины колоду, добытую рыбаками также в Днепре.

³ Скальковский. Опыт статистич. описания Новороссийского края. – Ч. 1., стр. 115; архив Покровского собора в Александровке.

⁴ Миклашевський, Михайл Павлович, Тайн. Советн., Екатеринославський губернатор, – 1801 – 1804.

досталась йому за безцінок від Розумовського* і Каменського*¹. Шо за добрий, кажуть, чоловік був губернатор Матлаш, так таких рідко і земля роде. Раз, кажуть, об'їзжав він степ і наткнувся на землянки в урочищі Біляї.

- Шо тут за люди живуть?
- Запорожці!
- Може, чорноморці?
- Ні, пане, – чорноморці в Чорноморії, а ми за порогами.
- Так запорожців уже нема!
- Вони єсть, пане, та не стіко, як було... Ми запорожцями були, запорожцями і помремо.
- Чи так, то й так! Хто ж вас тут поселив?
- Сіли, пане, землянками, як ще земля була козацька!
- А живете чим?
- Ловим рибу, плодим скот, коней, бжолу.
- А сієте шо?
- Хліб на степу, а біля хат – тютюн, капусту, соняшники, баштани...
- І ніхто вам не запреща?
- У вашої милості, – дай вам Господь довгого віку, – стіко землі, шо добрим конем за день і не оббіжиш.
- І то правда!.. Ідїть же, братці, жить до мене в Біленьку, пороблю вам хати: у мене салдат не будете давать, а в вольніх слободах беруть; не будете і панщини робить.

Вони послухали і переселились. Правда, старі жили вольно, а дітям їх прийшлося уже не так: із вольніх козаків та й стали крепаками. Як там кажуть: "У панів широкі ворота входить, а узькі виходить", – так було і

¹ В "Екатеринославском Юбилейном Листке" 1887 г. стр. 63, сын бывшего губернатора, Андрей Михайлович Миклашевский, сообщает любопытные сведения о ценах на землю в конце прошлого и начале текущего столетия. "По предложению двух фельдмаршалов Каменского и Разумовского, отец мой купил у них жалованные земли, в количестве 60000 дес. степной и луговой земли в Александровском и Екатеринославском уездах по 25 к. ассигнациями за казенную десятину". "Продал колонистам Хортицкого округа, где населилась Капустянка (Блюменгорт), Бабурка (Бурвальд), Устровик (Нейостервик) около 12000 дес. по 2 р. 50 к. за десятину".

В переводе на серебро, земля куплена по 7 к., продана по 72 коп. за десятину. Мы имеем копию купчей, совершенной тем же Тайн. Сов. Миклашевским 15 Октября 1802 г., из коей узнаем, что "доставшаяся ему по купчей крепости земля от Ее Сиятельства Графини Катерины Васильевны Литго, при даче Нижней Хортице, она же Любимовка, 12223 дес., продана им переселяемым из Хортицких деревень 150-ти семействам меннонитов за 24 руб., ассигнациями", при чем издержки 1230 р. 33 к. приняты Миклашевским на свой счет. Таким образом, земля в количестве 12223 д., на наши деньги перешла меннонитам за 6227 р. 28 к. или, считая десятину в 57 к., а с расходом – в 54 коп. серебром. Я. Н.

тоді: на якого пана землі жили запорожці, – за тим їх і записали в ревізію. С тих козаків Біляїв розвелось в Біленькій стіко, шо на собаку кинь, в Біляя влучешь. Запорожці Біляї жили ще, кажуть, в Великому Лузі, шо тепер Канкринська плавня, в урочищі Холуюватому, шо супротів Наливача.

Дід мій, Трохим Пазюк, жив землянкою там, де тепер німецька слобода Низча Хортиця, біля лиману; і його переселив в Біленьку губернатір Матлаш. “Іди, - каже, - діду, до мене в слободу доживать віку!” Послухав дід, та ось і нашого роду розвелось тут чимало.

Там ще, за Розумовкою, біля урочищ Біляя і Канівського і упять біля Крутого Яру єсть піски, а на тіх пісках або люди жили, або ж військо стояло: скрізь печища, черепки та маслаки. Там находили стрілки вугласті, гвіздки, кулі, кремення, а іноді і гроші, Бог-зна колишні.

*Дід Макар Юхимович Пазюк, 76 років,
с. Біленьке Катеринославського повіту,
12 липня 1887 року.*

Пески, о которых упоминает рассказчик, действительно представляют интересную стоянку древнего человека. Местность эта осмотрена нами несколько раз. Печища, – это следы костров; они возвышаются то там, то здесь на большом песчаном пространстве. По исследовании открытых песков от д. Разумовки до урочища Крутого Яра и раскопкам кострищ оказалось, что все они состоят из кучи золы, премешанной с обугленными костями четвероногих и черепками. Тут же, вблизи кострищ, и везде на песку разбросаны черепки глиняной посуды. При раскопке небольшого усеянного черепками бугра нами найдена разбитая амфора тонкой работы: с узким горлышком, двумя ручками, с заканчивающимся острием доньшком.

Кроме того, при осмотре местности 2 мая 1887 и 26, 27 марта 1888 года около урочищ Беляя, Каневского и Крутого Яра нами найдено более 10 наконечников бронзовых стрел, несколько кремневых стрел и таких же ножей, 2 свинцовые пули грубой отделки, несомненно запорожских, несколько ружейных кремней.

На песках попадают также медный шлак, бусы зеленого и синего стекла, кусочки медной проволоки, кусочки закругленного, на подобие проволоки, зеленого и синего стекла вроде изломанных браслет, грузила красной глины, раковины речных и озерных моллюсков (черепашки), наконец клыки дикого кабана. Последние чаще попадают вблизи кострищ, между костями других животных. Тут же изредка попадают и человеческие кости.

Из монет нам не пришлось найти ни одной, а найденные ранее

пастухами, по рассказам разумовского старика Кирилла Коваля, сбыты в свое время местным евреям- кабатчикам.

Повторяем, – пески правого берега Днепра, ниже острова Хортицы, представляют обильную почву для научных изысканий.

1 мая 1889 г.

Я. Н.

215. Лиса гора, Крутий Яр і Канівське¹. Криниця Андрія Первозванного. Клади

Лису гору далеко видно і з степу, і з плавень. Веселе місто! Глянеш відтіль – як на долоні все: і Дніпро, і плавні, і слободи! На цій горі скрізь пісчани кучугури та ями, мов кріпость яка! В однім місті єсть криниця, – то, кажуть старі люди, викопав якийсь пустельник Андрей Первозванный. В старі годи тут були пущі великі і він собі молився. Потім на Лисій горі жили запорожці, жив там і мій батько, а потім почув, що степ став панський, – він і перебрався хутором в Великий Луг.

Колись було люди находять в піску багато креміння, стрепен, куль (пуль), стрілок і всяке залізо. Це ж все козацьке добро! А то раз в Лисогорській заборі рибалка найшов кусок маслака, видно, з ноги, такий, що в три пуда не вбереш²! Бог його зна колишне воно, і що то за звірюка була!..

Жили ще запорожці і в Крутому Яру, що біля Лисої гори, і в урочищі Канівському. В Крутому Яру – ліс, кручі і таке місто затишне, що Бог його зна де вже такого і найти! В Яру і побіля Яру запорожці, кажуть, всю зіму пасли табуни коней і скот. У їх тут були і хати, і землянки, і садки, і пасіки. Уже слободи почали селиться за Катерини, уже відовсюди і козацтво перебралось в Чорноморію, а в Крутому Яру ще багато оставалось запорожців. Так в землянках і скалатали останній вік. Багатий і хлібосольний був народ!.. Полягло все, тіко памнять осталась, та ще, кажуть, допропасти в землі лежить нерушимих кладів. Гроші деякі люди находили і розжилися, тіко таяться... Давно колись в Крутому Яру шось тужило, – сумно було, а тепер сумуют, та тужять по козаках пугачі!..

В Канівському, що од Яру, близьче до Хортіци, – і там густий байрак, і там, розказують, єсть клади. За Канівським, близьче до Розумовки³, на пісках, було багато печищ⁴, а біля їх находили здоровенні червоні тикви;

¹ Все эти урочища находятся между с. Бельным и колонией меннонитов – Нижней Хортицей.

² Кость эта (осколок бедра мамонта) доставлена нам и передана в Областной Музей имени Поля в Екатеринославе. Я. Н.

³ Дер. Разумовка, основанная после 1778 г. графом Кириллом Григорьевичем Разумовским, последним Гетьманом Малороссии.

⁴ Следы кострищ.

ці тикви не похожі на наші: вони вишиною з аршин або й більше, з двома вушками, а дно гостре¹. Бог його зна, як його і ставляли люди на землю...

*Дід Василь Іванович Джерелівський, 84 роки, с. Підстепне
(Царицин Кут) Мелітопольського повіту Таврійської губернії,
10 січня 1885 року.*

216. Лиса гора і криниця Андрія Первозванного

Давно діло було, – їхав в Київ Св. Андрей Первозванний Дніпром*. Їхав він один як палець, їхав та й пристав каючком до Лисої Гори. Зійшов на гору, – глянув, – коли кругом ліс, степ та могили і ні єдиної душі... “Гарно, - каже, - тут, та жалко, шо людей нема”. І став молитися... Захотілось йому пить, а від Дніпра одійшов далеченько. Спустився с кучугур в ліс, копнув під деревом – і полилась вода... Обіклав він ту криницю камінцями і сказав: “Буде колись з неї пить мир хрещений”... Пішов тоді до каючка, сів і помахав веслом на пороги.

Над цією криницею тепер стоїть зруб і святять воду що году на весняного Григорія². Вода в криниці дуже цілюща і найбільше помага від очей³.

*Дід Петро Шевченко (Марченко), 65 років,
с. Розумовка Катеринославського повіту, 18 травня 1902 року.*

217. Половиця (зі спогадів старої баби)

Розповідь 1-а

В июле 1873 года экскурсировал я в окрестностях села Ольгинского, Мариупольского уезда. День был жаркий. В открытой степи – ни деревца, ни кустика. Усталый, мучимый жаждою, я направился к речке Волновахе, в эту пору, правда, во многих местах пересохшей, тем не менее обилующей камышем, осокою и другою болотною растительностью. Жажды все-таки я не мог утолить; вода в плёсах оказалась негодною; но отсюда, в полуверсте, зеленели конопляники, за ними – ряд кудрявых верб и несколько хат села. Это для меня было лучшим утешением, и я ускорил шаги. Не доходя к конопляникам, я заметил какую-то живую,двигающуюся фигуру, еще ближе – узнал опирающуюся на палку старуху. Я к ней. После обычных приветствий, я крайне заинтересовался старушкой, подсел к ней на зеленом склоне и вступил в беседу. Первое мое обращение к ней было – определить народные названия собранных

¹ См. урочище Беляй, ст. 5 (примеч.)

² 23 апреля.

³ От глазных болезней.

растений, об'яснить употребление некоторых из них в народной медицине. Дряхлая старушка оказалась глуховатою и плохо зрячею. Она узнала, кажется, более по оцупи, аман, кермек, нехворощу, а остальные названия перемешала, признав пижму за деревей, шандру – за “пахучу” м'яту и т. д. Уложив снова растения в капсулю и поблагодарив старуху, я собрався уходить, как тут совершенно нежиданно для меня наш разговор изменился, и мы из области ботаники и народной медицины перешли к истории; на это вызвала сама старушка. Передадим нашу беседу с буквальною точностию.

- Відкіля ж¹ ти, синочку?
- Сдалека, бабусю: от самого Дніпра.
- Знаю Дніпро, знаю...Може, з Половиці?
- Нет, бабусю, из Александровска.
- Не розберу, синку, шо ти кажешь: глуха стала...
- Из города Александровска, бабушка, шо біля² Кічкаса. Знаете?
- Це з Московки, шо кріпость?
- Еге³, бабусю.
- Знаю, знаю...Малою було з батьком їдем Великим шляхом поз ту⁴ кріпость в Токмак.⁵
- А Половицю, бабусю, хіба⁶ ви знаете?
- Як же не знати: росла в ній; зазнаю ще, як зачінався там і город... Я сама родом з Підгороднього, що під Самарію (Новомосковск), знаєшь?
- Знаю, добре знаю, бабусю. А сколько же вам лет?
- Як?
- Скільки вам, бабусю, годів?
- Годів скільки?
- Еге!
- Багато⁷, синку: дев'яносто шостий пішов от торішньої Покрови.
- А расскажите, бабушка, что вы знаете про Половицу?
- Не второпаю⁸, синку, шо ти мене питаєш: кажи дужче⁹ ...
- Розкажіть, кажу, бабусю, шо ви знаете про Половицю: якою ви її

¹ Откуда.

² Около.

³ Да.

⁴ Мимо.

⁵ С. Тавр. г., Берд. у.

⁶ Разве.

⁷ Много.

⁸ Не понимаю.

⁹ Говори громче.

пам'ятаєте¹, як були ще малою? Якою вона стала як ви вирости? Яки попервах² там люди жили? Все розкажіть, бабусю.

- Отсе як ти міні багато³ загадав...Навіщо⁴ тобі знати?

- Запишу, бабусю, щоб не забути, та розкажу і своїм діткам і добрим людям, бо уже мало на світі таких старих людей, як ви, щоб сказали правду.

- Е, синку, багато треба казати, нездужаю⁵ і забула уже багато.

-Хочь шо-небудь, бабусю, згадайте⁶ та розкажіть.

- Служила я там у козака нянькою, аж три года. Тоді⁷ там жило саме запорозьке козацтво. Хати у їх були великі і малі, тіко⁸ тоді плани були великі: хата от хати геть-геть⁹ далеко - гонів¹⁰ двоє або троє. Огороди були от гори та аж до самісінького Дніпра. По горі садки були у кожного, а по низах левади, в левадах, було, росте капуста, як відра, сояшники¹¹, тютюн¹² і всяка там всячина...

- А хат багато було, бабусю, в Половиці?

- Бог його зна, стіко: знаю тіко, шо слобода була чімаленька¹³ і люди жили все заможні¹⁴; багато було у їх скоту, коней, хліба, сіна, бджіл¹⁵ ... По горі стояли козацькі вітряки¹⁶ і не такі, як тепер німецькі, а нижчі¹⁷ і криті білше очеретом¹⁸. На Дніпрі теж водяні млини на байдаках¹⁹ і було стукотять день і ніч.

- А город, бабусю, коли почався?

- Город уже почався тоді, як пани-генерали стали набігать²⁰ у

¹ Помните.

² На первых порах.

³ Много.

⁴ На что.

⁵ Нездорова.

⁶ Вспомните.

⁷ Тогда.

⁸ Только.

⁹ Туда, туда, далеко.

¹⁰ Гоны равны 120 саж.

¹¹ Подсолнухи.

¹² Табак.

¹³ Порядочная.

¹⁴ Зажиточные.

¹⁵ Пчел.

¹⁶ Ветрение мельницы

¹⁷ Ниже.

¹⁸ Камышем.

¹⁹ Небольшое речное судно.

²⁰ Наезжать.

Половицю, а потім і Катерина пробігла¹.

- А ви, бабусю, бачили² царицю Катерину?

- Ні, синку, не бачила, мала була...Тоді не так було, як тепер, тоді, було, нас лякають³ панами: “Дивись, - кажуть, - було, пан їде!” “Дивись, москаль з ножем...” Ми, було, і ховаємось⁴ в кущах та бурьянах... Сказано, дурні були, як телята...

- Як же город починали строїть, бабусю, розкажіть.

- Це я трохи⁵ зазнаю, бо мене скоро батько взяли додому. Тоді казаки кудись перебірались, а у мого хозяйіна відібрато план під город.

- Якже, бабусю, прозивали вашого хозяйіна?

- Забула⁶, серце, давно було діло.

- Нуте, бабусю, а в городі, як уже построївся, бували?

- Їздила часто, як скоро заміж пішла: було воземо хліб, то так дещо продавать або мінять.

- Як це мінять?

- А так: було як треба горшків, то і міняємо на зерно: всипешь горщок жіта, а потім жіто гончареві в мішок, а собі на віз горщок. Так, було, і глечіки, і миски вимінюємо. За гроші, було, рідко купуємо горшки...

- И хорош город был поначалу?

- Не дуже... Були дома великі і малі, було багато і землянок... По горі і в балочках – скрізь, було, люди живуть в землянках.

- Что же, бабушка, торговля была хорошая, лавки?

- Багато було крамарів, перекупок... З городів⁷, було, навозять.

- Який же найбілше з городів товар навозили?

- Всякий, синку: тютюн, цибулю, мед, дьоготь, вісі⁸, пшоно, днища, мотовила, гребні, гребінки, витушки, повозки...

- А ще що, бабусю?

- Та всяку всячину, синку: мазниці, тютюн, ярма, вісі, дьоготь, мед. (Старушка забывалась и часто повторяла то, что ею раз уже было названо).

- Які ж тоді, бабусю, люди понаїжжали в город?

- Перекупки⁹ з Кременчука, крамарі, чужеземці, пани... Народ усе

¹ Проехала.

² Видели.

³ Пугают.

⁴ Прячемся.

⁵ Немного.

⁶ Упомнила.

⁷ Населенные места Полтавск. губ.

⁸ Оси.

⁹ Торговки.

чудний на віду, одежа на йому не така, і мова¹ чужа, і ходять не по-нашому – сказано, город... Було прїїжжають от моря і пикасті² татари верблюдами, навозять винограду, яблук всякіх... Страшні оці гаспідські³ верблюди: як гляне на тебе, так мов і хоче с'їсти... Було як іде татарва с Криму, то за три верстви чуємо, як скриплять їх колеса.

- А давно ви уже, бабусю, бачили Половицю?

- Давно, синку, мабуть⁴, годів с півсотні буде. Як обсіли діти, то уже білше не доводилось і їздить... У Самарь (Новомосковск), було, їзду, а в Половицю ні... Тепер уже так забралась, шо і ворон костей моїх не занесе туди.

- Як же ви, бабусю, сюда заїхали і давно?

- Годів буде сорок, як не збрехать. Заїхали з зятем, та з дочкою... Тісно уже стало і там, так ми подалися в нові слободи.

- А знаєте, бабусю, як тепер називають Половицю?

- А чом же: тоді було називають Катеринин город і Катеринослав, а ми, було, по-старому звемо: Половиця, та й Половиця. “Куда їдешь?” – “В Половицю”, – каже; або: “звідки їдешь?” – “З Половиці”.

На этом и закончилась наша беседа. Я дал слово старухе заглянуть к ней в хату, но помешал непредвиденный выезд, а чрез несколько месяцев ее уже не стало.

Я. Новицький

218. Половиця-Катеринослав

Розповідь 2-а

9-го мая 1887 г. Катеринослав праздновал столетнюю годовщину. В десятитысячной массе народа можно было видеть представителей городов и сел, видеть людей всех сословий и национальностей. Огромная площадь Преображенского собора и сквер пестрели разнообразием костюмов; горожане, по преимуществу, теснились у разукрашенной зеленью и флагами эстрады, простой народ, селяне – у памятника Екатерины. В толпе пришлого народа одни видели “царицу” в первый раз, другим она известна была и раньше; в числе последних присутствовал и 78-ми летний дед Мартын Власович Кравец-Заика из с. Новых Кайдак. Этот сгорбленный, опиравшийся на палку старик резко отличался своею добродушною наружностью; к нему многие, в таких же свитах, обращались с вопросами по случаю события дня, многих, видимо, он удовлетворял пояснениями. В свою очередь, мы сделали попытку

¹ Наречие.

² Мордатые, полнолицые.

³ Дьявольские.

⁴ Должно быть.

перекинуться словом; знакомство с дедом завязалось быстро и через 2-3 минуты мы уже вели оживленную беседу под тенью дерева. Из многих записанных рассказов передадим следующие, посвященные Екатеринославу-Половице и основателям последней – запорожцам.

“Катеринослав спрежду звали Половицею, бо так звали слободу, де тепер город, а інчі звали його Невінчаною губернією¹. Давно, ще молодим, зайшов я с Таврії в Херсон. Тоді уже в городах почали гроші лічити на срібло, а в слободах, було, все на ассігнацію. От ходю раз по базару і бачу: перекупка продає груші. “Почьом, - кажу, - чашка?” – “Копійка”. – “Сип дві в заполу”. Всипала. Я даю шага (грош). – “Шо це ти даеш? – каже. - На срібло дві копійки”. – “Де ж тобі, - кажу, - у біса взяти копійок срібних: їх же катма...” Вона розсердилась і пита: ”З якої ти губернії?” – “С Катеринославської”, - кажу. “А, це з Невінчаної... тим ви і сьоту не знаєте”. – “А ви, - кажу, – розумні? У нас в губернії тіко одна балка Невінчана, а у вас скрізь продають тютюн під церквами”. Вззяв і вернув їй груші.

- А за шо ж, діду, балку прозвали Невінчаною?

- Та все ж за те, шо колись там люди жили невінчані. Попервих город був зовсім малий, то сюди, було, і находять салдати, салдатки, бродяги всякі, кацапня... Інчий жінку, дітей кіне, інча – чоловіка: їх ніхто тут не питав, відкіль і хто. В норах, було, і калатають вік. Народ був все голий та розпутній... Покойний запорожец Берлим розказував, шо у їх не було оцього поганого звичаю ляяться так, як тепер: тепер мала дитина і та гне поматерщині: все це зайшло до нас від кацапів с тієї Невінчаної балки. У запорожців – “єретичний син”, “єретична душа”, “скурвий син”, “копанка або сто копанок чортів” – це найбільша лайка. Вони більше через цю лайку та распутство і перебралися із Половіці в Михайлівку та Краснополь”.

Из старожилов Половицы Кравец знает, и то по рассказам других, известного запорожца Коржа, повествованиями которого, в свое время, воспользовались епископ Гавриил и Скальковский². По его словам, вблизи Екатеринослава, в степи, по направлению от литейного завода, есть две большие могилы, известные под именем “Коржевых”. Там была и степь Коржа. Еще раньше эти могилы, по его словам, назывались “Близницы”. Их, однако, не следует смешивать с теми двумя большими “Близницами”, которые видны на степи Лоцманской Каменки.

¹ У малороссов слово “губернія” часто употребляется в смысле губернского города. “Їздив в губернію на ярмарок”, “Віз хуру (кладь) з губернії”.

² Гавриил – Сочинения т. II “Устн. повеств. быв. Запорожца Никит. Леонт. Коржа” стр. 1 – 101 Москва. 1854: Скальковский А. Из устн. предания о Новоросс. крае Журн. министер. народ. проsv. 1838 г. июль, 1839 г. февраль.

Далее рассказчик наш повествует “В Нових Койдаках умерла баба Иванчиха; їй було більше 100 год. Розказувала покойна, шо дівчиною вона бачила царицю Катерину...Тоді в Нових Койдаках був город, був і земський суд*, і вона тут і остановилась с своїм хлотом¹. С Койдаків поїхала в Половицю, а там жили самі запорожці. “Дай, каже, посміюсь над ними”. Вибрала десять чоловік самих усатих, посадила за стіл і каже: “Дайте їм сметани”. Поставили дві здоровенні миски. Запорожці морг один на другого, а потім кажуть: “Вели нам, мамо, перше² подать польової сметани, шо Божа бжолла наносила, а тоді поїмо і цю”. – “Добре, каже, подайте їм миску меду”. Виїли той мед, понамазували вуси, позакручували їх за вуха і давай стьобать сметану. Настьобались – і вуси сухі. Глянула на них Катерина і каже: “Молодці ви, запорожці: вас нічим не проведеш”.

219. Шлях Катерини від Катеринослава до Нікополя

(З народної пам'яті)

Переказ

В приднепровской деревне Языковой (Федоровка), Екатеринославского уезда, живут старики Трофим Ковбаса, 89 лет, и Михаил Кнырик, 94-х лет. Знакомство с ними дало нам возможность собрать интересные сведения для топографии местности, записать немало всевозможных преданий, а в том числе и рассказов о проезде Екатерины. Оба старика передают, что в то время, когда они были еще хлопцами, много жило очевидцев Екатерины, много ходило в народе рассказов и воспоминаний о ее проезде. О пути, по которому совершалось шествие царицы, и который будто-бы существует и теперь в виде проселочной дороги, старики передают следующие подробности.

В Половице, что ныне Екатеринослав, стоял большой маяк-миля. На этот маяк смотрела царица во время своего проезда. От маяка шла “стовповая” дорога на могилы Близнецы, что на Камянской степи. Не доезжая 1 1/2 версты до “Близнецов”, стояла миля – каменный “стовп”³. На нем выбиты были слова - “слова, а може, год”. Далее дорога шла чрез р. Суру и степь с. Волохского. В 10 верстах – опять миля. Отсюда дорога пошла чрез Звонецкий степь генерала Синельникова и – опять миля за Маировою могилою. Проехав до поворотки в Синельниково (Николаевка), царица оставила “стовповой шлях” и поехала смотреть Ненасытецкий порог. Останавливалась в доме Синельникова и с балкона,

¹ Флот.

² Прежде.

³ По рассказам других, этот столб – миля стоит и до сих пор. Старики рассказчики не могли этого подтвердить, так как дорогу проезжали давно.

обращенного к Днепру, любовалась переправой своей флотилии. Судна следовали на почтеном один од другого расстоянии. Когда погружалась в порог первая галера, Екатерина, по рассказам Кнырика, закрыла лицо платком и плакала. Все умолкло. Окружавшая свита напряженно следила за движениями галеры. Когда галера миновала порог, “паны генералы” закричали ура! Когда проходили остальные галеры, Екатерина, по рассказам Ковбасы, смотрела на них в подзорную трубу. Как известно, провожавший галеры лоцман Полторацкий, в награду, получил дворянство и землю¹. Вот что по этому поводу рассказал нам дед Кнырик.

“Судна цариці провів через пороги лоцман Кузьміч, а лоцманській отоман Півторацькій получів награду. Пани не доложили цариці про Кузьміча. Він був отчаяний, сміливий і знав порогі лучше за всіх отоманів... Одна біда тільки - трохи в горілку вкидався²... Як провели судна до Кічкаса, Півторацькій купів Кузьмічу півкварти – ото вся і плата...”

Возвратимся к Екатеринославскому тракту.

Из Николаевки Екатерина снова выехала на “стовповой шлях”. Здесь на пути она проехала крутую и лесную в то время балку Башмачку. Далее, сделав 5-6 верст, проехала вершину лесной балки Канцерки и “выскочила” на Большую Крымскую дорогу. В 8-ми верстах от настоящей станции Канцероволь “гон трое за могилою Галаганкою” – опять миля, но камень меньше первых трех и стоит в степи. Тут Екатерининская дорога уже теряется. Вблизи Галаганки почтовая дорога разветвляется на Никополь и Александровск, чрез Кичкас³. Далее следов Екатерининских миль уже не осталось*, исключая одной под Никополем, на Каменоватой балке, и затем маяк в Кичкасе такой, как и в Екатеринославе. По почтовой дороге, правда, были мили “цегловые”, но они принадлежали к позднему времени и существовали недолго.

От поворотки на Никополь Екатерина, минув вершину балки Вольной поехала в Кичкас. Здесь, по словам наших рассказчиков,

¹ Между Камянской и Старыми Кайдаками, на Крутой балке Сажанке до сих пор уцелел хуторок, бывший некогда Полторацкого. Хуторок носит имя Балки и крайне беден. Земля, говорят, дана была Полторацкому овражистая и неудобная.

² Запивал иногда. На этот счет, как сообщил нам в свое время Каменский лоцман Осип Омельченко, не лучший был и атаман Полторацкий.

³ В “Росписании о дорогах в Новороссийской губернии лежащих” за 1798 год мы находим тот же трактат “От Екатеринослава чрез Александровскую крепость до Мариуполя: Екатеринослав до р. Суры 13 верств (на станц. 6 лошадей), урочища Башмачки – 20 в. (6 лош.), дер. Неенбург – 25 в. (6 л.), урочище Кичкас чрез Днепровскую переправу в крепость Александровскую 18 в. (6 л.) и т. д. Архив Александровск. Предводителя дворянства (дела бывш. Мариупольского предводителя дворянства).

“царыця освидетельствовала” свои галеры¹ и направилась в дер[евню] Потемкина – Хортицу²; отсюда в Никополь.

В связи с этими рассказами деды Ковбаса и Кнырик сообщили нам другие чрезвычайно интересные сведения о балках и вековых дубах своей местности. По их словам, на балке Башмачке жил запорожец Башмач зимовником. “Рибальчів і мав багато скоту”. На Трутовой балке, ниже корча Будыла, жил запорожец Трут”. Сидень, в запорозьке діло не вкїдався, а жїв собі в землянці, мав челядь³ і хліборобів, щоб було чим годувать військо”. В балке и до сих пор, говорят, уцелел вековой дуб.

На “Канцірській бальці”, что ниже Трутовой и выше д. Языковой, жил Канцира-козак; жило и помимо его по балке, лесу много запорожцев. “В бальці єсть тічія⁴, колись росли дуби в обхват 3-4 чоловік”. Квитыня балка”, шо під слободою” – тут жил запорожец Квита”. Сидень був і цей. У його було три сина і вони покинули батька і подалися за Кубань (в Черноморіи, после разорения Сечи). Старий в запорозьке діло не вкїдався і робив хліб на козацтво”.

Далее, по словам рассказчиков, при устье балки Квитыной, над самим Днепром, стоял вековой дуб в обхват 4-х человек. На нем приложено было 24 больших запорожских печати*. Такой толщины и с такими же печатями были еще дубы – один между Языковой и Смольщей (Августовка) в саду Слепушкина**, другой – на острове Таволжаном и третий – в степи, на балке Рябого (запорожца). Под этими дубами, по преданию, в 1762 г. запорожцы присягали на верность Екатерины II, и потому оберегали их, как святыню. Впоследствии, за память рассказчиков, дубы на о-ве Таволжаном и балка Рябого усохли и срублены немцами***; в саду Слепушкина, лет 70 назад, дуб также

¹ В печатных источниках мы этого не находим.

² На том месте, где ныне общественный сад, богатый фабриками и заводами Меннонитской колонии Высшей Хортицы, существовал в то время, сад князя Потемкина и там же красовался его дворец. По балке были разбросаны хаты слободы светлейшего – Новогригорьевки, известной, правда, под этим именем по одним лишь бумагам и слышней в народе за Верхнюю Хортицу. (Рассказы стариков и дела архива Александровского Покровского Собора. “Верхняя” “Высшая Хортица”, редко “Новогригорьевка”. См. также “Материалы для описания Екатеринославск. Епархии Феодосия, вып. I, стр. 118).

³ Молодые рабочие.

⁴ Ручей.

* По словам Ковбасы, на некоторых печатях старики, жившие раньше его, помнят значки вроде гербов; они очень заросли. Вилычины такой – что надо большой шапки, чтобы закрыть их.

** Бывшего владельца дд. Языковой и Смольши. Теперь и следов нет сада.

*** Остров достался немцам покупкою; на нем до 300, если не более десятин.

срублен и пошел на дрова для винокурни и, наконец, 4-й дуб – на устье Квитиной, усох, и громадный остов его долго охраняли старожилы на память потомству. Лет 20 назад трюхлые корни его подмыло водою, а под ними, говорят, найден большой череп с остальными костями покойника. Дуба уже нет, но на том месте Днепр и до сих пор обнажает вековые корни.

Я.П. Новицкий

220. Нікополь **Катеринославського повіту** **(оповідання)**

Спрещду на цім місті, де тепер Никиполь, слободи не було, а жили запорожці хуторами. По цей бік Дніпра земля була козацька, а по той бік – турецька. Перевоз тут був споконвіку. Де тепер скелі на Дніпрі, – був острів Орловий; його змило водою; він був великий і на йому, кажуть, було становище (кош) січових рибалок. Жили тоді рибалки і понад річкою Лапинкою. Никиполь поділився на кути: де тепер церква і лавки – здавна зветься Містечко, далі вгору по Дніпру, аж до Лисої гори, то – Довгалівка, – жили запорожці Довгалі; далі в степ – Лапинка, – прозвано по річці Лапинці, а тут, біля перевозу, де і моя хата, – Микитине, – жив багатий козак Микита. Попервах і слобода звалась Микитиною, а як поставили запорожці церкву, – назвали попи Никиполем, і звемо так по сей день¹.

У запорожців Січ була в Капулівці та в Покровській* (слободы), а в Никиполі було роздолля велике, був торжок, були шинки, півча, попи, музики... Оце як набридне якому козакові сидіть в Січі, то він отпроситься у кошового і гайда в Никиполь гулять. Як тіко в слободу, так і поверта до Микити. Тоді у козаків були свої звичаї: здрастуй не каже, а під'їде конем під вікно, та й гука:

- А пугу! пугу!
- Козак з Лугу!
- Базавлук!

¹О Никополе в “Географическом словаре” Щекатова (IV, 658 – 59 изд. 1805 г.) находим следующую справку: “Никополь, безуездный, вновь учрежденный город в Екатеринославской губернии и уезде, на западном берегу реки Днепра, при урочище Никитин перевоз, Никитина застава и Никитин Рог называемом, потому что прежде жившие тут запорожские казаки содержали чрез реку Днепр перевоз и заставу; рассточиим от предже бывшей в славе Запорожской Сечи, что ныне Покровским селом именуется, вверх по речке 7 верст (в действительности 20 в.). Указом Императора Петра Великого заложена была против сего места в 1706 году крепость, называемая Каменной Затон, которая по заключенному при Пруте мирному договору разорена и место пусто было оставлено”. (Ныне многолюдное село Каменка).

- Соломаха та тузлук!

Щеб-то прилетів пугач до пугача (козак до козака) та й пита хазяїна: “Шо ти єсть за чоловік?” (пугу, пугу?) А той с хати: “Козак з Лугу”. А цей упясть: “А я козак з Базавлука!” Тоді хазяїн і просе гостя до господи (в хату) хліба-солі їсти (соломахи та юшки з риби, або по-козацькому – тузлук).

На другий день іде козак до церкви, отслуже молебень і каже попові: “Ну, пан-отець – Богові Богове, а кесарю – кесареве!” Викине на тарілку червонця і упясть до Микити пить-гулять... Як підгуляє, – вийде с хати і гука: “А ну коти барило горілки, давай питців, співаків, музиків!..” Звісно, – народові того і треба: тіко пара з рота, – тут тобі вродилися і питці, і співаки, і музики... Давай козак частувать, давай гулять... Далі як загуде скрипка, бубон; як піднімуть танці, співи, галяси, – так тобі і піде все ходором: куди запорожець, – туди й челядь... Так гуля козак день, гуля два, гуля тиждень. Як витрусе кешені, – тоді скоче на коня і гайда в Січь...

*Дід Дмитро Степанович Биковський, 78 років,
Нікополь Катеринославського повіту. 12 червня 1894 року.*

221. Село Аули Катеринославського повіту

(оповідання)

Наша слобода завелась прі Катерині. Спержду хат тут не було, а жили запорожці в землянках понад горою і в байраках, біля Великого шляху. Шлях ішов, як і тепер, із Половиці¹ горою, побіля Романкова на Пушкарівку, Мишурин-Ріг і далі аж до Києва.

Біля Аулу, от степу, були байраки великі, а від Дніпра, – несходимі плавні, рибні озера та прогної. Байраки звали по запорожцях. Позаторік² зрубали Мамраків байрак – це діда мого, Мамрака, кишло: він там жив. Далі жили козаки: Чепа, Хита, Шкіль, Розан, Герасько, Лев; по їх прозвіщам названо і байраки – Чепин, Хитовий, Шкілевий, Розановий, Гараськовий, Левин. Були ще байраки Круглий, – в Круглій бальці, Глиняний – в Глиняній бальці, Сухенький – в Сухій бальці, Водяний – над почтовим шляхом, де була казенна почта, в Водяній бальці. Скрізь жили запорожці, як там кажуть, “де вода та байрак, – там і козак”. Слободу осадили запорожці Бейгул, Косатий Гнат, Свіркин Микита, Підуст Клим, Мамрак Василь, Карабаш Антін, Шулъга, Тупас, Голуб, Шапарь. Їх потомків і тепер багато в слободі. Спочатку в Аулах козаків було хоч і

¹ Так звали Запорозькую слободку на месте нынешнего Екатеринослава.

² 1885 г.

мало, за те все багаті та працьовиті. У Бейгула одного було п'ять млинів: три вітряка і два водяних. Добре колись було тут жити: землі стіко займеш, – стіко і твоя; от і тепер¹ – гляньте на старі огороди: у іншого десятина десять левади с садками, у іншого три, п'ять, сім, а по десятині мало і знайдете, хіба у ледачого. У мене самого сім десятина огороду біля хати, та ще десятина п'ять левади в другім місті. Оце, що в слободі озеро Царинне, – воно було колись велике і глибоке, а кругом його була козацька царина, – хліб, ріс як очерет.

Батько мій – захожий козак з гетьманщини, а мати родилась тут, вона Мамраківна, настоящего запорозького роду. Було покойна розповідає, як населяли слободу. Спершу почали сходиться келебердяни², – прийшло їх сюди возів сто с сімействами; потім посунули рашавці³, поточани⁴, ганчарі з Опошні і Млинів⁵, панські утікачі⁶, а потім уже як прийшли литвини, – всю слободу запоганили: народ усе нечепурний, ледачий, задеракуватий та галдовитий⁷. Головою тоді був старий запорожець Мирін Шкіль, по улишному Любка, з Романкова, бо то слобода велика і давня, там була тоді стара запорозька церква. Оце як почнуть було, – розповідає мати, – люди бунтуються, щоб зігнати литвинів, то Шкіль осідлає коня і біжить усмиряти. “Не бунтуйте, – каже, – люди добрі, у мене є бомага від самої цариці, щоб дати всім землю: бо запорожці с Чорномор'ї більше не вернуться”. Люди послухають Шкіля і притихнуть.

Оттак, коли хочете знати, було спрещду...

Про Шкіля як вам розкажуть, так це був багатий із багатих запорожців. Своему хазяйству він не знав сьоту, а грошей була несчислима сума. Гроші позичав чумакам корячком. Було питають: “Коли ж вам, діду, віддати?” – “Як вернешся, синку, с Криму та вторгуєш”.

Покойна мати часто розповідає про царицю Катерину. Їхала вона, каже, степом, а біля неї верхами сорок козаків; між ними був і її батько, а мій дід Мамрак. Приїхала вона в Половицю та й каже:

- Запорожці, добрі молодці,

З'їжте ви меду по ложці!

- Як твоя милость, матусю, то і з'їмо.

¹ 1889 г.

² Из мест. Келеберды на Днепре, Кременчуцкого уезда, Полтавской губернии, – бывшее сотенное местечко Полтавского полка.

³ Мест. Рашевки, Гадыяцкого уезда, Полт. губ., на р. Исле.

⁴ С. Потоки, Кременчугского уезда, на Исле.

⁵ С. Опошня, Зеньковского уезда, Полтавск. губ. на Ворскле. Село Млины также где то в Полтавщине.

⁶ Беглые.

⁷ Колдуны.

У їх були вуси откохані, довгі. Звеліла вона поставить вагани меду і подать саженні ложки... Запорожці позакручували вуси за уха, взяли ложки і давай один другого годувать... Цариця засміялась і дала кожному по золотому. Дід Мамрак жив більше ста год. Як зігнали відсіль запорожців*, він продав усе гапсом¹ і перебрався в Чорноморію. В Романкові остався племінник його і багато родичів, то було через год-два і приїздить в гості. У племінника його було чотири сина. Раз приїхав і давай пробувать, котрий годиться в чорноморці. Посадив одного на лошака-неука – упав, посадив другого – упав, третього – і той упав. “Е, – каже племінникові, – які ж вони у тебе нікчемні... У нас, було, приймають в Січ не так; у нас, було, піймають дикого лошака і велять сідять без сідла, без уздечки лицем до хвоста. Хто проскоче степ і вернеться здоровим, той і козак!.. “Посадив четвертого племінника. Той взявся за гриву і пустився стіко відно. Гасав, гасав на тому лошакові, поки уморив і вернувся додому. Дід і каже:”Оцей годиться в козаки!” – “Як має охоту, – хай козакує, – каже батько”.

Посіддали дід з унуком коней і подалися під черкеса. Тіко їх і бачили.

Е, колись запроста жилось. Хати робили маленькі і де хто попав. Хранцузької зими (1812 г.) мені було сім год, а на тринадцятому годі мати пошила штани. Тоді мода була водить дітей в довгих сорочках і підпірізувать мотузочкою². Дівчаткам, було, інча мати дає запаску дванадцятого году, а інча воде в одній сорочці, аж поки хлопці не покличуть на досвітки... Хранцузька зима мені і тепер впам'ятку! Тоді снігом покрило всі слободи, не видно було і криш. Люди вилазили в димарі і відкопували скот, сіно і топливо. У кого багато було коней, овець, скоту – все видохло. Кажуть хранцузьке військо тоді стояло під Москвою, а як пришкварили морози, воно поїло всіх кішок і подалося навтіки. Багато погибло хранцуза з голоду і холоду, бо путньої одежі не було, і ходили в черевиках.

*Дід Гаврило Карпович Карпенко (Рогаченко),
84 роки, с. Аули Катеринославського повіту, 2 липня 1889 року.*

ЛІВИЙ БЕРЕГ ДНІПРА

222. Урочище Сагайдачне при Дніпрі

Переказ

Название получило урочище, как полагают старожилы, по имени запорожского ватажка Сагайдака. Интересный рассказ о личности Сагайдака варьировал в 1870-х годах в с. Вознесенке, ближайшем к

¹Все что было вместе, оптом.

²Бичевкой, шворкой, веревкой.

урочищу, при чем рассказ основан на устном повествовании глубокого старца, лично знавшего Сагайдака. Передадим с малорусского варианта, записанный от вознесенского старика Романа Булата.

Лет двадцать тому назад¹, – говорит Булат, – мы ездили в Крым чумаковать. Возвращаясь домой, мы остановились пасть волов вблизи слободы Конской². Развели огонь и стали варить кулиш. Как в это время, едва передвигая ноги, приходит белый, как месяц, краснощекий старик.

- Здорово, чумаки!

- Здорово, діду!

- Откуда Бог несет?

- Из Криму.

- А живете где?

- В селе Вознесенке.

- Знаю... Охота же вам чумаковать!.. Таким молодым да здоровым людям можно бы и без того богатеть!..

- Как так?

- Да так... Вы ведь живете вблизи урочища Сагайдачного... Там столько денег, что не только для вас, – хватило бы на две губернии!..

- Какие же это деньги?

- Сагайдака... Вы слышали об нем?

- Про Сагайдака много рассказывают, но о деньгах не знаем!..

- Да, у вас говорят, но никто так не знает Сагайдака, как я; не один год жил я с ним в том урочище, которое по имени его названо Сагайдачным. Вот сто двадцатый год наступает, – вымерли все сечевики, да и мне уже близок конец. Вы молоды, об уничтожении Запорожской Сечи ничего не знаете, а ведь это было на моих глазах... Отобрала от нас Катерина землю, имущество, деньги, войсковые клейноды... Кое-что пришлось припрятать в землю, да мало... Разбрелись казаки, кто куда попал... Но скучно: нигде не было такой воли; вот почему, бывало, не один казак дает тягу по прежнему в Запорожье. Так и мы с Сагайдаком, оставив Сечь, – поселились на Украине. Но не долго. Раз Сагайдак вспомнил былое и говорит мне: “Не привычно казаку жить вместе с бабами: давай махнем к Днепру”. - “Добре, - махнем”, – ответил я. Сказали об этом другим, а тем и на руку ковинька... Собралось нас душ сорок, поседлали коней и подались степью. Хорошо было тогда: едешь, едешь и редко наткнешься на какой поселок, а еще реже на слободу: одна степь и только степь, поросшая высокой травой... Приехали к Днепру, пустили лошадей в плавь и очутились в лесу, против Хортицы... Наскоро построили

¹ Рассказ записан в мае 1875 г.

² С[ело] Григорьевка на реке Конке. В народе сохранилось старинное название села по реке.

землянки и стали жить... Жили что-то долгенько. Сагайдак был наш батаг, давал всему порядок, а мы ловили рыбу, пускались в разъезды. Раз направились мы в Польшу. Только что минули Киевскую губернию, как тут войско царицы и изловило нас восем человек. Изловили и заставляют присоединиться к войску. Думали, думали, - что делать? Четыре заупрямилось, дело дошло до сабель, так их взяли и повешали... Нас же четырех "заплишили" в казаки. Так прошел год. Русское войско, в числе 2000 человек, отправлялось в Крым, и нас взяли для указания пути. Подошли к Днепру в том месте, где ныне Кичкасский перевоз, и войско начало наводить понтонный мост. Жаль мне стало Сагайдака: я знал, что его коша не минуть. Отъехал я несколько в сторону от войска и пустил коня через Днепр. В то время, когда был уже на середине реки, казаки войска пустили по мне несколько выстрелов... Далеко слишком было, не попали... Переплывши реку, я выскочил на берег и поскакал чагарником (кустарниками) к землянке Сагайдака. Подъезжаю - когда дед дома, а с ним и запорожцев человек десять возятся кто около сетей, кто около ружей... Я им и говорю: "Эй, батьку, и вы хлопцы, скорее уходите: на той стороне москаль мосты наводит, зайдет и к вам". Посхвачивались все с мест, а Сагайдак и говорит: "Бегите, хлопцы, пригоните скорее дуба (лодку), а я тем временем управлюсь здесь". Проворно скрылись казаки. Старый Сагайдак вскочил в землянку, вынул из скрыни серебряные и золотые талеры, высыпал на две кожи и понес на Среднюю скалу. Страхнул кожи - и пошли деньги между камнями... Он тогда вынес еще боченок, да ведро с деньгами и закопал вблизи скалы. Собрался дед уходить, бросился к казакам, - а тех уже и след простыл... Вскочил Сагайдак в землянку и заперся.

После этого я сел на коня и поскакал до места, где войско, переправившись, должно выйти на берег. Сел около креницы (ключ), вмокаю сухари и ем. Стало войско выходить, а майор как подбежит ко мне, как крикнет: "Ах, ты сякой-такой изменник! Ты уже отведал и Сагайдака!.." Да так шашку над головою и занес... Я оправдываюсь: "Конем, - говорю, - пустился через Днепр по привычке, - это мне не в первый раз"... Так майор скомандовал ехать копиевать Сагайдака... Приехали. Москали обступили землянку Сагайдака... Бросились к дверям - не отворяет; кричат, чтобы вышел, - не выходит... Стали брать силой, стали бить окна... Рассердился дед и начал палить с окон. Москали принесли соломы, напхали штыками в окна и подожгли... Задушился Сагайдак от дыму, но к москалям не вышел. Войско устроило здесь стоянку, вырубало часть леса, вырезало много скота и, забрав лошадей и припасы, ушло в Крым.

Долго я еще служил в казаках, а потом подался в заброды (на рыбные

заводы к морю). Много лет рыбальчил и там. Пришла старость. Прослышал я, что в Конской доживают веку товарищи, да и себе махнул к ним. Теперь из товарищей уже никого нет, да и я отживаю последние дни...

Стали отъезжать, а дед на прощанье и спрашивает: “А шо, хлопці, після москаля виріс ліс в Сагайдачнім, чі ні?” - “Виріс”, - ответили мы. – “Е, тепер уже, як порубаєте, – не виросте ніколи”. Поехали мы, а дед подыбал в слободу, и больше мы его не видели”.

На этом Булат и закончил интересный рассказ о запорожском ватажке, давшем название урочищу.

*Село Вознесенка Олександрівського повіту
Катеринославської губернії, 9 травня 1875 року.*

223. [Скелі в урочищі Сагайдачному]

Лучшую местность урочища представляют скалы – Дурна и Средняя* отстоящие одна от другой в 150 шагах. Первая из них живописным мысом врезывается в Днепр, вторая, обрамленная лесом, примыкает к материку, отделена от горы луговой низменностью. Возвышаясь на 70 – 100 футов, эта скала формой представляет громадный степной курган, в окружности имеет 630 шагов, поросла деревьями, кустарниками. Но все: и дикий величественный вид скал, и зеленеющие деревья, и разноколерные цветы, и благоухающие в ущельях ландыши, - все это бледнеет, помрачается пред ее историческим прошлым!... Скала эта потеряла свое историческое имя “Казной”, оно унесено в могилу, известно немногим; но в народной памяти пока живет предание, правда темное, но тем не менее дающее ясный намек на событие в народной истории, на событие, давшее скале имя “Проклятой” и “Казной”. Здесь, как передал нам столетний Немныха, здесь, по рассказам, слышанным им в молодости от таких же старцев, казнили запорожцев. Еще “за царя Петра і проклятого Мазепу” здесь было место для “палей” и “шибинец”... Если верить преданию, не здесь ли лилась кровь, гасла жизнь казаков за свободу, за измену Мазепы? При такой догадке невольно восстают из мертвых имена Галагана, Яковлева, Кандыбы и др. героев необузданной мести, бросивших мрачные следы в истории¹ XVIII в.

По рассказам дедов, в старину пространство между скалами Дурной и Средней было затенено густою стеною леса, зеленели вековые дубы, белели тополи; теперь же на месте чащи образовался глубокий залив. Залив этот на языке рыбаков “проріз”, заканчивается каменистым оврагом, который при разливе вод совершенно отрезывает Дурную скалу от

¹ Костомаров “Мазепа”, стр. 528 – 532. Бантыш-Каменский “История Малороссии”, т. III, стр. 112, примеч. 148.

материка и в это время она представляет возвышенный остров.

Как-то мы, спрашивая деда Лутая о Сагайдачном, завели речь о проризе.

- А давно, диду, образовался прориз?

- Це ще за великої води.

- Когда же была эта великая вода?

- В сорок п'ятім годі. Тоді с Кічкаса плило чотирнадцять хат¹, а вознесенці у печах ловили сомів. Після сорок п'ятого году в цім прорізі навалено було того дуб'я, коріння – страшно і глянуть...

Взобравшись на ту или другую скалу, вы видите чудный в тиши хрустальный Днепр, слышите и шумные, и звонкие, нежно ласкающие слух переливы вод, наблюдаете живописно раскинутые окрестности. Пред вами угрюмые “Столбы”, “Стоги”, далее мельницы, домики, вытянувшиеся на гору “плантации” Кичкаса, видите укрепленную часть острова Хортицы, с его кудрявыми грушами, нависшими скалами, песчанными берегами и откосами, и еще далее горизонт, упирающиеся в него могилы и кряжи степи.

Были... тяжело произносится слово ... Были здесь когда то и памятники старины. В тридцатых годах, по словам старцев, на Средней скале можно было видеть оригинальный камень Люльку, формой своей представляющий громаднх размеров трубку “с чабуком и протычкой”, а в 1875 году и позже не раз представлялся нам случай видеть на той же скале “Лижко”, “Стуло”, “Сидало”, на языке горожан - кресло Сагайдака. “Кресло” это, расположенное на вершине скалы, не что иное, как грубо обработанный камень, на поверхности которого выдолблены углубления, соответствующие лежащему положению тела; памятник этот заслуживал глубокого интереса, привлекал любопытных, приковывал внимание туриста. Но не одинакова судьба наших памятников! Одни из них сделались достоянием науки, другие ждут исследований, просят пощады у времени, третьи исчезают бесследно, разрушаются руками человека. Такой печальной участи поверглись и “Люлька”, и “Кресло Сагайдака”. Последнее взорвано порохом, погибло от рук невежества. Разрушение его приписывается пьяной компании из Александровска...

Не изгладились, однако, козацкие пепелища. На месте куреней Сагайдака, Хоза, Шутя остались ямы, поросшие дикой коноплей и чабром, а несколько ниже к Днепру песчаный бугор, усеянный черепками посуды, костями, углями. Среди этих остатков попадаетея железо, свинец, ружейные кремни, монеты.

¹ Это подтверждается Кичкасскими старожиллами. Помимо этого на одной из улиц колонии и теперь встретите скалу, на которой отмечено место уровня воды цифрою “1845 г.". На этой же скале фута на четыре ниже “1877” – также год обильного наводнения.

Время многое изменило, остались воспоминания... Там, где шумно, бурливо кипела жизнь, где ржали кони, лилась казачья песня – тихо, бесследно... В ночную пору сумно, одиноко кричит пугач, сумно вторит эхо...

Я.П. Новицький.

224. Ріка Московка і урочища по ній (Відомості про спорудження фортеці і заселення с. Вознесенки)

І ця річка глибока і по цій було звіра, птиці багато; жили і тут запорожці. Московкою зветься Бог його зна від чого. Попервах і наш Олександрівськ звали Московкою, та його і тепер звуть так городовики (полтавцы). Тут, по балках, що повиходили в Московку, жили хуторами запорожці; по їх прозвіщам балки і тепер звуться. Балка Гасанова, – там жив Гасан; Дігтярева – жив Дігтярь; Капустянка, що вийшла в Суху Московку – жив Капустян; Савосьчина і Таранова, що вийшли в Капустянку, – жили Савоська і Таран. Жили ще тут запорожці Летючий, Зінчак, Гайдук, Карбула, Галичий, Нескреба, Самсика, Кенебас, та ще де-які; вони в городі і Покрову строїли¹.

Як не було ще тут кріпості (до 1770 г.), то в плавнях і скрізь понад Московкою був такий ліс, лоза, та очерет, що і звір не пролізе, а як пригнали сорок тисяч лопатників копати вали (строить крепость), – вони його за одну зиму звели. Тоді, кажуть, зима була дуже люта: с під снігу видно було тіко верхи дубів.

Вознесенка тепер велика слобода, а попервах там було тіко три хати запорожців: Нескреби, Гайдука і Летючого (Безроди). Як стали з городів (заселенных мест Полтавщины и других малорос. губ.) приходити люди на заробітки, то інчий послуже і йде додому, а другий – облюбе місто, зроби хату і останеться тут вікувати. Так і слобода населилась. Спрежду слобода звалась Нескребівкою, потім – Вознесенкою, а в двадцять сьомому годі, як поставили церкву, – стали її батюшки пісать Вознесенкою, стали так звать і люди, а Нескребівки уже ніхто не згадає².

¹ Покровский собор в г. Александровске впервые построен Инженерною командою в 1773 г., т. е. через три года после основания "военного фурштата"; в 1788 г. "за ветхостию," он значительно был расширен и устроен вновь на средства "посадских жителей и благотворителей", в числе коих преобладали запорожские казаки; в 1887 г. собор разобран по ветхости и на том самом месте заложен и сооружен новый трехпрестольный. *Я.Н.*

² Из архивных дел Покровского Собора, видим, что в 1781 году "вновь заселяемая за речкой Сухой Московкой, над Днепром", существовала "Слободка" под крайне неустойчивым названием: в одних бумагах и росписях она именовалась "Подгородней Слободкой", в других – "Слободкой Александровской". Наконец по ревизной сказке 1795 года она уже официально названа Вознесенкой. Деревянная церковь, во именование Вознесения Господня, заложена 30 июня 1823 г., а освящена 20 ноября 1827 г. *Я.Н.*

225. Річка Кушугум (Олександрівського повіту у Великому Лузі)

Кушугум – річка взялась з Московки; вона узенька та глибока була спрежду, – така вона і тепер. Колись по ній ріс очерет, як ліс, і водились бобри і віднихи (выдры). Біля Кушугума, над кручами, де тепер німецький Шенвіз (колонія), жили колись турки; жили вони, кажуть, в ямах, як собаки: накида туди бурьяну, трави, листя та й зимує. Це давно діялось: як ще гряниця турецька була по Оріль-річку. Там, де тепер огороди і хати Шенвіза, над Кушугумом, було турецьке і кладовище. Запорожці, як зігнали турка, поселились скрізь по плавнях, де високі гряди. У їх була велика сила коней, скоту, а деякі діди-сидні дуже кохались в бжолах. І козацьке кладовище було, кажуть, в кінці Шенвіза, понад Кушугумом, біля турецького¹.

*Дід Василь Іванович Нагірний (Москаленко) 96 років,
передмістя м. Олександрівська – Карантинка, 19 грудня 1884 року.*

226. Ріки – Вовча і Конка²

Ці річки були колись глибокі і рибні, не такі, як тепер. По Вовчій, кажуть, в старі годи, були і байраки³ і очерета, а по Кінці, – самий чагарь⁴ та очерет. Звіру, птиці по цих річках було видимо не видимо; було до пропасти і дикіх кабанів, і коз. Річка Вовча прозвана від того, що колись, біля неї в тернах і в степах плодилась сила вовків, а Конка – тут ходили табунами дикі коні. Хоть я і старий чоловік, а на своєму віку не бачив диких коней, – звалували⁵, а моєму батькові і дідові запорожцеві, так тім вдоволь случалось і ловить їх! Вони, кажуть, були невеличкі, мишастої масті, за те швидкі, та дикі. Було верстов за десять замітять

¹ Следы кладбища и теперь заметны за меннонитской колонией Шенвизе, над крутизной р. Кушугума. В подтверждение рассказов деда, меннониты, в своих дворах, нередко находили на глубине 2-3 аршин турецкие и русские монеты времен Анны Иоанновны, Елисаветы и Екатерины II, а также медные котлы, глиняные баклаги и др. вещи. В конце 80-х годов, когда потребовалось тысячи возов земли при постройке "Механического и чугунно-литейного завода" Т-ва "Лепп и Вальман", значительная часть крутизны обвалена вместе с истлевшими гробами покойников и масса черепов, несомненно казацких, пошла на уравнивание площади, занятой этим грандиозным промышленным зданием. Тут же, в одной из погребальных ям, найден серебряный рубль 1762 года (Екатерины II) и, по счастливой случайности, попал в руки И. Г. Лепп. Монета эта, как дар г. Леппа, передана нами в Областной Музей Поля.

² Первая в Александровске и Павлоградском уездах, вторая, имея исток в Александровском уезде, служит границею губерний Екатеринославского и Таврической.

³ Леса.

⁴ Кустарники, мелкий лес.

⁵ Ушли, переселились в другое место.

чоловіка, та й навтіки; а як піймають, було, запорожці, - дають сіна, яке лучше, вівса, – не їдять; три дні тобі не їстеме, здохне, а до рук не прелучеш¹. Розкажує, було, покойний дід, – як понаходять з степів вовки, то дикі коні і позбігаються в табун. Як тіко почнуть вовки підходить, – коні позганяють лошат всередину, постають головами докупи, ногами до вовків і одбиваються задом; а як інчий, голодний, напусте смілость, підскочить, – зараз йому і пощітають зуби... Воно і наші коні так отбрикуються од вовків: чорта з два витягнуть якого с табуна!

По цім річкам ще за Катерини були вольні степи і жило запорозьке козацтво, а як зійшли відсіль, – звалував і звір всякий, і птиця, і риба перевелась... Ще на моєму віку, зазнаю, багато раз приходилось бачить бобрів в плавнях, лебедів, огарів, а по степах бабаків; тепер нема цього і помину, – zostались тіко аврахи. Аврахів скоро не зведеш, – плодючий, лихий звір; він водиться так: стіко в году неділь мнясниць, стіко кажна пара виведе і дітей. Бабаки більші аврахів і жили на цілинних степах; після їх й досі zostались маленькі могилки, мов гробки; під ними були колись глибокі нори бабаків. Колись, було, примічаємо: як на Явдокія (1 марта) свисне бабак, то буде рання весна.

*Дід Василь Іванович Нагірний (Москаленко) 96 років,
передмістя м. Олександрівська – Карантинка, 19 грудня 1884 року.*

227. Великий Луг (Оповідання)

Спрежду в Великому Лузі жило багато запорожців, а після того, як зігнали їх відсіль, остались тіко старі діди. Чимало zostалось дідів, та все багаті та хазяйовиті; всього було у їх вдоволь: і скоту, і коней, і овець і бжл. Вони жили більше понад озерами, на грядях і по кучугурах, від того тепер озера та урочища і прозвіща мають запорозькі.

Як почали ділити землю панам та під слободи, то перше порізали степь по той (правый) бік Дніпра, а потім і цей (левый). На тім боці, під Лисою горою, жили запорожці – Джерелівський, Кавунник і Посунько. Добре було їм там жить, а як почули, шо степ став панський, – взяли і перебрались в Великий Луг. Тут вони і віку дожили. Деякі запорожці жили більше ста год на світі, і були між ними великі характерники². Джерелівський сам кував рушниці і умів заговорювати їх. Великий охотник був він і не боявся ні тучі, ні грому; йому дикий жеребець вухо відкусив і якби не зліз на дерево, то і носа не було б! Капканами ловив всякого звіря, а то раз як налізло десятка півтора вовків в капкани, – взяли і зтягли їх в Дніпро...

¹ Не приручеш.

² Знахари, колдуны.

Жили ще запорожці Канцібери; їх було три брата. Силачі були великі! Один з їх жив с сімейством, мав велику хату, а біля його кишля¹ було і запорозьке кладовище². Тепер того кишля і кладовища не зосталось і сліду, – змив Дніпро. Groшовиті люди були Канцібери! Було ідуть в шинок, а за ними народ так і хиле. Викотять бочку горілки і давай гулять... Нагуляються, наспіваються вдоволь, заплатять шинкареві і гайда додому. Жонатий Канцібера був великий галдовник³, загалдував свої гроші і їх ніхто не візьме.

Ще жив тут запорожець Демьян Гужва; в йому було 12 пудів ваги і був він привеликий силач. Зостарівся дід і перед смертю було все плаче... “Чого ви, діду, плачете”, – питають люди. І почне дід розказувать...

“Того я плачу, шо душа погибша!.. Я, - каже, - на свойому віку убив і замучив чоловік с півсотні нагайців... Аджеж і вони люди!.. Було запорозький табун вийде з Лугу в степ, то нагайва і займе. Мене тоді і посилають с товариством шукать. Оце найду табун, одніму, а нагайцям голови познімаю... Погані були звичаї у бусурменів, погані і у запорожців. Було піймають нашого брата і ведуть в терен. Розипнуть козака, попрев'язують руки і ноги до терену, та й кинуть на погибель... Лежить він день, лежить два, лежить тиждень, поки отдасть Богу душу. До живого козака, було, і звірюка не підступе!.. Весною, поки дерево голе, глянеш було на терен, – лежать козацькі маслаки на прив'язі... За це ж і ми не давали бусурменам спуску... Не раз я на своєму віку і гайдамачив!.. Як згадаю молоді літа, то аж мороз поза шкурою піде: в тій крові, шо я пролив, пірнув би з головою і утопився... Кінь у мене був як змії! Було як їду шляхом, то всяк дає дорогу. При сідлі у мене аркан і якірець. Арканом, було, ловлю туряків⁴, а якірцем перевертаю вози... Тоді чумаки добре вшивали вози шкурами, то я, було, смерком, розжену коня, кину верьовку з якірцем на віз, смикну до себе - і пішов віз шкереберть... Полягло багато душ і від мого канчука... Як згадаю це все, то мені і жалко, і страшно, бо прийдеться Богу давать одвіт...”

Було с полудня як почне дід молитися, то молитися всю ніч і всю ніч гірко плаче. Плаче було та молитися і в церкві. Як умер дід, на горищі зостався його канчук. Страшно було і глянуть: пужално⁵ товсте, як товкач, а на кінці вилита куля⁶. Цим канчуком якби шморгнув раз, то довго б не жив...

¹ Пепелища.

² Кладбище.

³ Колдун.

⁴ Турков.

⁵ Кнутовище.

⁶ Пуля.

Ще жив запорожець Гайдук; цей був характерник і за своє лукавство мав багато злобитилів. Раз поїхав він у слободу, а гайдамашня до його баби: “Давай, сяка – така, гроші!..” Мучили, пекли її на сковороді, аж поки сказала... Тоді за гроші - і були такі...

Ще жили запорожці Лебедь, Кривий, Балабан, Харько і Мусій. Тепер осталися їх озера: Лебедеве, Криве, Балабанове, Харькове і Мусієве. Біля Лисої гори єсть ще Мусієва забора, де козак рибальчив і стояв курінем.

Ще жив тут запорожській коваль Мерін. Оце було приїде до нього запорожець верхом та й гука: “А ну лишень підкуй мене, козаче!” Сам сидить на коні, а Мерін нагріє підкову та й підкує коня. Запорожець висипе жменю грошей ковалеві і скака далі.

Ще жив запорожець Василь Глухий. Старий був дід! Оце набрідне сидить в хаті, то він осідла коня і оббіжить кругом Кушугумівки. Приїде до двора, постое і опьять біжить. Так до трьох раз. Як приїде втретє, жінка візьме коня за поводи і веде в двір. Дід тоді встане і іде в хату, а жінка розсідлує коня і ставить до ясел.

Жили ще запорожці: Учорашній, – цей чумакував; Сопільник, – сірома¹, біля річки Халуїоватої, – рибальчив; Дзензеха – сірома на Кушугумі, – і цей рибальчив; Галя-козак, – де тепер урочище Галене. Жив Шоківий козак і багато їх жило по всьому Великому Лузі. Скрізь озера, гряди і інчі урочища по плавнях Строганівських, Канкринівських, Попова, Матлаша, Стрюкова² і інчих мають запорозькі прозвіща, бо скрізь тут були козацькі осідлища.

Запорожці були такі: куда батько, туда і діти! Оце поставлять мишень і стріляють в одну дірочку. Спуску не давали!.. Вони не боялись ні огню, ні води; яка б не була буря, а вони на морі або на Дніпрі, тіко шапки маюрять. У нас тепер як пристають до берега, то: кажут “підтягни дуба”, а запорожці казали “підсуши дуба”.

Тетеря та мед – це козацька їда була. Тетерю варили з борошна і з пшона. Оце кісто – вчине, шоб прокисло, тоді варе кулішь; як тіки пшоно почне роскіпать, – кидає кісто і доварює. Як готова тетеря, тоді розведе мед в гарячій воді, вкине туди тетері і їсть як кутю. Тетерю можна їсти з медом холодну і гарячу. Хліба печеного у запорожців не поводилось. Козаки нічим не крились. Як їде куди, – куреня не запера. Війдеш в курінь, – казан висить, пшона торба, борошно, вяла риба, а у інчого і вагани меду стоять. Хоч, – мед їж, хоч, – тетерю вари або куліш. За їжу нічого не скажуть, а брать с куреня – не бери: узнають – дадуть кіїв.

Горілку пили запорожці не чарками, як ми, а деревьяніми корячками,

¹ Бедный, убогий.

² Рассказчик перечисляет дачи нынешних владельцев Великого Луга: графини Строгановой, графа Канкринина, Попова, Миклашевского и Стрюкова.

з двома ручками: одна – зроблена коником, а друга – кільцем. У їх не було моди частуватися, а хто схоче, – нальє коряк з боклага і хиле на здоров'я... У багатих була мода держать горілку в мідніх казанах. Оце ввійшов в сіни, – казан стоїть з горілкою, а на казані висить корячок. Хто схоче, бере корячок і пьє. До інчого, було, як увіходиш в хату, то трубки не носи, оставляй в сінях: в хаті боги (икони). Люлешників у їх більше було, ніж нюхарів, а таких, шо не вживали тютюну, і совсім мало, їх дражнили “святими”, ібо вони і горілки не пили.

У інчих задля зіми були теплі хати, задля літа – курені, а інчі – літо і зіму жили в куренях. Курені були великі, а шоб тепло було, козак наносе листя, сіна, простеле повсть, натягне на себе кожух та й спить. Хоч який мороз, – йому байдуже...

У інчих, шо жили сімействами, були хати, тіко жонатіх небагато було. В куренях і хатах у кожного боги (икони), найбільше Микола або Покрова, а по стінах та стелях – рушниці, пістолі, списи¹ і жертки з одежею.

Катерина як стакувала Січ, то багато козаків пішло за Дунай в Турещину, а деякі сіроми zostались. Ні до кого прихилить голови, то вони, було, і живуть в Великому Лузі. Сьогодні до тебе прийдуть, а завтра до мене, а там до третього кого... Найбільше йшли до Івана Джерелівського: той ніколи, було, не випусте голодними. Прийдуть до його та й просяться: “Пусти, діду, спочити!” - “Спочивайте, люди добрі!”, – одвіте їм дід. Годує їх день, годує два, годує і більше, а вони все спочивають. Було пошле хлопця: “Біжи, хлопку, подивись, шо бурлаки роблять”. А їх чоловіка десять або й більше зберуться, та й лежать собі за загонами на сінові. Вернеться хлопець, дід і пита: “А шо?” – “Воші бьють!” – “Ну, ще, - каже, - будуть жить...” Через день-другий опьять посилає. “А шо тепер роблять?” – “Латаються!” - “Ну, тепер, - каже, - скоро підуть”. Так на його мову і виходе: облацаються, подякують і ідуть з Богом.

За запорожців, та ще і за моєї пам'яті, в Великому Лузі і в степу багато звіра було всякого, багато і птиці. Степ, де річки Терса, Солона, Вовча, Гайчур і інчі тоді звали Диким степом. Там бабаків було більше, ніж тепер аврахів. Ото шо zostались на ціліні густо могилки невеличкі, – то їх скоти² були. Бабак завбільшки як кіт; на зіму замерав, а на Явдокії³ – вискоче було з нори і свисне. Ото значить надворі весна. Від нори бабак далеко не заходить, звірь був хоч і хитрий, та смирний, – не кусався. Як стали селиться слободи в степах, стало тісно і бабакам!.. Звалували⁴ вони

¹ Копья, пики.

² Нори.

³ Евдокия, 1-го марта.

⁴ Ушли, сбежали.

відсіть в тридцятих годах.

Ще були, кажуть, дикі коні і дикі свині, та мені їх не довилось бачить: це ще було за запорожців. Були ще барсуки, віднихи¹. Відниха невеличка, як шашча², жила в воді, а іноді вилазила на берег. Були бобрі – і ті скоти робили собі в воді. Бобрів і я бачив на своєму віку чимало: все, було, таскають хмиз³ у воду. Дикі кози і тепер єсть в плавнях, та мало, а була їх сила! Вони люблять пастись там, де мочарь⁴, та дикий хрін. Дика коза обзивається без протягу, тіко меее!, а цап теж коротенько: хав, хав, хав!

З дикої птиці було багато голубів: водились по лісах та по скелях. Дикі гуси, лебеді, журавлі. Вони єсть і тепер, та мало. Водились ще огарі, тетерваки⁵, баклани. Тепер тетерваків нема і помину, – змандрувли⁶, а баклани й досі єсть, та рідко, і то більше на порогах⁷. Вони чорні, сідають на каміннях і заборах серед Дніпра, де мало людей. Колись було багато деркачів⁸, а тепер і тім міста мало. Не густо тепер і качок⁹ стало за вражими стрільцями...

Риба, яка була тоді, така єсть і тепер, тіко її не зосталось і сотої частини: виловлюють, не дають вирости. В старину цього не водилось. Було старі люди кажуть: “Ловіть, хлопці, рибу, та не переводьте, бо гріх!” Так було і робемо: наловим риби і котра велика – беремо, котра мала, – геть її в воду: нехай росте. А тепер шо? Тепер не розбірають, чи велика, чи мала, – налове її повозку горою і везе продавати на коряк... Продав, – добре, не продав – вивернув її в провалля... Оттакі тепер люди стали! А ше й бідкаються: “Риби мало, риби нема!”...

В старину ще й ліс був густий по плавнях, дуби товсті та гілчасті, осоки, лоза непролазна, терни, груші, а по озерах очерета, окуга, осока. Тепер як глянеш – мов не той і край: все попсовано та сплюндровано¹⁰...

За запорожського уряду¹¹ багато водилось пугачів: були вони по всіх байраках, була їх сила по скелях на Дніпрі, а ще більше в Великому Лузі. За год перед тим, кажуть, як зруйновано Запорожья, – пугачі кричали день і ніч. Вони чули козацьку недолю, чули і свою, бо як пішла земля в

¹ Выдра.

² Порода мелких собак.

³ Хворост.

⁴ Мокряя, топкие, покрытая сочной травой места, близь озер и речонок.

⁵ Тетерев.

⁶ Безвозвратно улетели, перекочевали в иной край.

⁷ Можно видеть их на Волнигском и в особенности на Ненасытецком днепровских порогах.

⁸ Коростель.

⁹ Утки.

¹⁰ Вырублено, уничтожено.

¹¹ Порядка.

розділ, та стали рубать ліс, то і пугачам міста не стало. Про це єсть козацька пісня, дуже жалібна на голос:

Ой не пугай, пугаченьку,
В зеленому байраченьку!
- Ой як мені не пугати,
Шо хочять байрак вирубати,
А мені нігде та прожити,
Нігде мені гнізда звити,
Маліх діток виглядати...
Та й запугав пугаченько
В зеленому байраченьку...

Після запорожців Великий Луг і степ достались графині Шкавронській, Балабину, Попову і інчим панам. Де живемо ми, ця плавня і степ були Шкавронської¹. Степу було стіко, шо за літній день конем не об'їдеш. І степ все цілинний: одна тирса сивіла як дим, та ще де-не-де куці терну. Сказано – Дикий степ. Добра була графиня Шкавронська! В Великому Лузі прі ній доживали віку запорожці вольно. Оце займе козак яке схоче озеро, стіко схоче лісу, сінокосу і владіє: це його поділок². За поділкі тоді платили пусті гроші. Поділкі ще й тепер прозвіща мають запорозькі: де який жив, того і урочище. Діти запорожців не минули панщини: підскочила ревізія, так їх і записали в панські. За Шкавронської і панщина була не страшна: робили їй, робили собі і були багаті³. Шкавронська вийшла заміж за графа Лита⁴; вона була якась родичка Потьомці.

Оце було як ідуть її підводи через Кічкас⁵, лоцмани і кричать: “Царські

¹ После 1781 г. племянница Потемкина, статс-дама Двора Ее Величества, графиня Екатерина Васильевна Скавронская (рожд. Энгельгард) получила в дар 35000 д. земли в Александровском у., Екатер. губ., с населенными “государевыми слободами” Консководовою (официально – Ново-Григорьевка, основ. Потемкиным), Краснокутовою (Мало-Екатериновка), Кушугумовкою (Больше-Екатериновка). Мужское население этих 3-х слобод состояло из 749 душ. Вероятно не менее получила она земли и в смежной, чрез реку Конку, Тавричск. губ., где ею основаны деревни – Царицын-Кут, (Подстепное), Веселая, и Хитровка. (Арх[ив] Покров[ского] Собора и Алекс[андровского] Предв[одителя] Дв[орянств]а.)

² Участок, выданный в арендное пользование.

³ Из дела о беглых и непослушании крестьян за 1824 г. видно, что крепостные графини, вместо барщины, платили оброк по 10 р. ассигнациями в год с рабочей мужской души (2 р. 86 к. на серебро); затем в 1824 г., по собственному желанию, согласились заменить барщиной. (Арх. Александровск. Предв. д-ва.)

⁴ Литто, граф Юлий Помпеевич, всех Императорских и Царских орденов кавалер, в звании камергера двора его величества. (Там же за 1835 год).

⁵ Паромная переправа на Днепре, при древнем урочище Кичкас (ныне меннонитская колония, Екатериносл. уезда).

підводи! Царські підводи! Давайте скоріше порони!” Ці підводи узнавали по возах та по волах: сірі, здорові, круторогі...

У графа Лита дітей не було, а як умерла графиня (1829), а потім і він, то людям доводилось бути вольними¹; коли це десь в Вентелії², чи що, найшовся наслідник. Вони почали бунтоватися, почали переходить с сімействами в Комишоваху* і інчі вольні слободи, а деякі посилали полномочніх до кошового Гладкого, щоб прийняв в запорозькі козаки. Гладкий отказав³. Управителем був тоді пан Листовський. Давай він писать у Петенбурх, шо люди бунтуються, шо не вірують у Бога і не маюť ікон...Як понаїзжало судьїв, як почали перебірять... Досталось тоді виноватому і правому, досталось і лозі⁴... Потім с Петенбурха як понасилали тіх ікон, так не знали, де їх і чеплять...

Оттаке то, чуєте, було колись! Дещо мені рассказувала покійна мати, – вона була запорозького роду, – де що я бачив і сам на своєму віку.

*Дід Микита Джигирь, 88 років, с. Кушугумівка Олександрівського повіту Катеринославської губернії,
5 грудня 1887 року.*

228. Городище у Великому Лузі Знахідки старожитностей. Спогади про втікачів

За запорожців плавню звали Великим Лугом, а як пішла земля в поділ, про Великий Луг і забули, – згадують тіко старі люди.

В плавнях Попова* єсть городище, котре ми звемо Велике, а на п'ять верст далі, в плавнях Бродского⁵, – Мале. На обох городищах жили колись турки, а потім запорожці, бо й досі в землі находять богато людських голів і трупу⁶. До великої води в сорок п'ятому годі (1845). Велике городище було довге і шіроке, а тепер його і чертвертої части нема, - знесло водою. Щогоду, як прибуває вода весною, воно стоїть мов острів. Тут люди находили черепки посуду, маленькі горщечки, а год двадцять тому назад чоловік викопав невеличку мідну вазу. Викопав та й продав шинкареві. находили тут і гроші срібні, тоненькі та довгі. За

¹ Граф Лито умер 24 января 1839 г., оставив 43942 дес. земли и 1436 душ крестьян мужского пола (Арх. Алек. Предв. д-ва за 1839).

² В Италии.

³ Вероятность этого рассказа подтверждает "Дело" за 1840-й год о неповиновении крестьян умершего Литто законной власти. В качестве уполномоченного с ходатайством к Наказному Атаману бывшего в то время Азовского Казачьего Войска (Запорожцы, выведенный из Турции в 1828 г.) Осипу Михайловичу Гладкому, был послан крестьянин дер. Кушугумовки, Афанасий Грецай (Арх. того же Предвод. д-ва)

⁴ Лозы много истреблено на розги. Я. Н.

⁵ Городище это на даче удельного ведомства, бывшей Бродского.

⁶ Человеч. костей.

старіх годів найшов і я раз шагів зо три мідніх, а між ними один с хрестом посередині.

В тріцятых годах коло Великого городища і в плавнях Матлаша (Миклашевского) жило багато паньських утікачів¹. Тоді люди тікали от лютіх панів, а найбільше от лютіх приказчиків², котрі знущались над ними. Тікали по одному, тікали і сімействами. Тут були лози, очерета, терни несходимі, а в такіх пущах були їх курені і землянки. Утікачі і всяка бурлашня, жили тут літо і зіму. Як випаде, було, холодна зіма, то баби з дітьми і просяться до людей в слободу, а мужики так і пропадали на дворі. Разведуть, було, огонь біля куреня та й гріються день і ніч. Тут утікачі жили, тут діти родились і женились. В слободу не показувались: боялись. Був у їх і свій піп, із утікачів.

Було як жене інчій сина, або дає заміж дочку, то й кличуть того попа. Він обведе молодіх кругом дуба тричі, проспівая “отче наш”, – от і все вінчання... Проміж утікачами багато було шевців, кравців, прях. Із слобід носили шить кожухи, свитки, чоботи. Шили добре і дешево. Добрі були і косарі, молотники з їх. Інчі утікачі тут і вік свій зжили. Вони люди були такі ж, як і ми, жили тихенько і шкоди або разбою не робили. Жили убого, хліб брали у людей на одробіток або міняли за рибу.

Оттак, чуєте, жили люди до волі...

*Дід Макар Юхимович Пазюк, 76 років,
с. Біленьке Катеринославського повіту,
12 липня 1887 року.*

Большое городище расположено на низменной равнине Великого Луга, поросшей вербою, лозняком, камышем и бурьянами. С юга, в нескольких шагах, – речка Лопушка, или Лопуховата, а затем вблизи почти со всех сторон много озер и болот. От Днепра отстоит в 3-х верстах, от материка в 15-ти. Ближайшее к нему село, чрез Днепр справа – Беленькое, – в 7-ми верстах; слева с[ела] Скельки – в 15-ти, Маячка – в 18-ти и Васильевка – в 25-ти. По исследовании нами городища 15 августа 1901 г., оно имело в длину 340 шагов, в ширину 120, в окружности 760. Положение – с востока на запад, при чем с восточного конца несколько шире. Грунт – глинистый. Южный склон в нескольких местах – обрывистый и изрыт кладоискателями. Тут попадаются человеческие кости и фрагменты грубых керамических изделий. На городище две экономические хаты и пасека. По строению грунта городище это, надо полагать, в отдаленную эпоху примыкало к материку. Говоря о речке Лопушке, старожилы вспоминают, что еще в 1850-х годах она была

¹ Беглых.

² Управляющих.

судоходна и в весеннее время служила кратчайшим сообщением р[ечку] Конки с Днепром. По ней, говорят, всегда проходили плоты, следовавшие на лесные пристани у сел Васил(ь)евки и Скельки (Попова), на р[ечке] Конке.

Я. Н.

**229. Шпиль-гора над Великим Лугом.
Потьомкін оголошує запорожцям через уповноваженого генерала
про виселення на Дністер**

(Переказ)

От слободи Кушугумівки аж до Сухої балки потяглась Шпиль-гора. Розказували старі люди, що як задумав Потьомка зігнать запорожців, вислав генерала з військом на Шпиль-гору і давай полихать с холостіх пушок в Кучугури¹. Там, кажуть, їх був стан.

Запорожці посідляли коней і всі сорок тисяч вискочили з Великого Лугу. Кожда тисяча стала особо, а попереду ватаги так і заграли кіньми. Генерал обвів військо очима і каже: “Ну, братці, збирайте своє добро та виходьте на Дністрові лимани, бо тут будуть селиться слободи”. Повісили запорожці голови та й подалися до куренів... “Бодай, - кажуть, - Потьомко, твої діти стіко заслужили, як ми у тебе!”

Запорожці, кажуть, як виходили з Великого Лугу, то прощались: “Прощай, батьку, Великий Луже! Не звели ми тебе, – не зведе ніхто, поки світ сонця!”

Так думали запорожці, та не по їхньому вийшло: земля пішла в поділ і за старіх панів ліс держався, а як настали молоді – все вирубали, все пішло димом. У інчих панських плавнях по десять год і більше риндували ліс явреї і палили на вугілля, а тепер от того лісу і сліду не осталося: все попсовано, та сплюндровано².

Дід Авксентій Федорович Орел, с. Кушугумівка Олександрівського повіту Катеринославської губернії, 28 грудня 1885 року.

**230. Битий запорозький шлях і Баштові дуби у Великому Лузі
(А)**

В наших плавнях єсть два озера – Лебедеве і Балабанове³, а проміж ними колись лежав Битий шлях через Великий Луг; над шляхом по праву і по ліву руку стояли два Баштові дуба. Як зруйновали Запорожжя, дуби ще довго стояли, а шлях заріс травою і лісом. Товсті були дуби! Покойний дід було розказує, що як не чотири чоловіка, то і не обхватять дуба. А

¹ Песчаные бугры в Великом Лугу, верстах в 20-ти от Шпиль-горы.

² Вырублено, уничтожено.

³ Оба озера в плавнях графа Канкринна.

гільчасті які! От дощу можна було ховать цілу чумацьку валку!.. Чого вони прозвані Баштовими – Бог його зна, а тіко казав покойний дід, шо під ними, було, збираються запорожці на сходку зо всього Великого Лугу. От тіх дубів шлях, кажуть, ішов плавнею скрізь до Кучугур¹ і далі, де тіко жило запорізьке військо, аж до Микитиноного (Никопольского) перевозу.

Дід Петро Стогній, 70 років, с. Краснокутівка Олександрівського повіту Катеринославської губернії, 17 січня 1888 року.

231. Баштові дуби і могили (Б)

Баштові дуби були біля озера Лебедевого, а потім далі верстов на шість – на Великій гряді, шо від межі пана Попова, біля Кучугур. На цих дубах, кажуть, запорожці становили якісь високі башти, а на їх викидали огонь², щоб скликать козаків ночної доби. Біля дубів, кажуть, була ціла бурса³ козаків. Оце як прийде звістка яка від кошового, або повертаються козакі з роз'їзду, то і скликають товариство, щоб розказать, шо бачили і чули. Побіля дубів, кажуть, лежав битий шлях через увесь Великий Луг. Там, де слобода Янчакрак, через Кінку, був татарський міст, одбитий козаками.

Запорожці жили і по степах. Оце як блисне огонь в Лузі на дубах – то зараз і світять на могилах: Безсчастній⁴, Градисці⁵, Юрківській⁶, Караватчиній⁷ і інчих, – бо і могили були баштові. Так було і залопотять запорожці кіньми туди, відкіль вперве заглядять огонь.

Дід Арсеній Чернопол, 97 років, Олександрівського повіту Катеринославської губернії, 5 вересня 1888 року.

232. Урочища у Великому Лузі (ріки, озера, гряди)

Дача с. Петровського-Балабіна, графині Ан. Дм. Строганової (А)

Балабинова яма (озеро), – тут Балабин (первый владелец) купався. Закітне Мале і Закітне Велике – це озера.

Оріхове озеро – оріхи ростуть в воді; вони угласті; їсти можна, і добрі,

¹ Кучугурами рассказчик называет песчаные бугры, разбросанные на огромном протяжении Великого Луга, начиная с плавень Попова.

² Несомненно, речь идет о запорожских фигурах, служивших сигнальными знаками.

³ Ватага, отряд.

⁴ и ⁵ Обе близ м. Григорьевки на р. Конке, с правой стороны.

⁶ С левой стороны р. Конки, в Мелит. уез., Таврич. губ.

⁷ На степи Н. А. Капустина, Александр. у., в верстах 30-ти от Великого Луга.

тіко треба варить.

Перевал озеро – вода превалюється з Дніпра весною через піщану грядку.

Лукновате озеро – лукно, кушір тощо (водоросли).

Цимбалеве озеро – жив запорожець Цимбал; тут його був поділок (угодьє, взятоє у владельца в продолжительное арендное пользование).

Шаварене озеро – поділок запорожця Шавари.

Тригубівське озеро – запорожця Трегуба.

Сухинине озеро – там жив Сухина запорожець.

Перелетне озеро – запорожця Перелета.

Колядчене озеро – Колядки запорожця.

Тарасівське озеро – Тарасика запорожця.

Бережнівське озеро – Бережного запорожця.

Шкварцівське озеро – Шкварця запорожця.

Кононове озеро – жив запорожець Конон.

Домаха озеро – не докажу, від чого прозвано. Тут жив запорожець Ткач.

Брилик озеро – по запорожцю Брилю.

Бандурине урочище – жив запорожець Бандура. Було велике озеро, а тепер піском засипано, осталоє плесо.

Самсичене озеро – жив запорожець Самсика.

Левкове озеро – жив запорожець Левко.

Річище – вода заходе з Дніпра.

Воронців куток – урочище, де жив запорожець Воронець.

Петляне озеро – жив Петляний козак. Літ 50 це озеро засунулось піском, а було глибоке і рибне.

Виноградна балка – витяглась з степу в плавні; тут ріс дикий виноград, а запорожці сиділи хуторами і розводили садки. Тут були і терни густі, де стояли козацькі пасіки. В тім годі, як межували землю панам, в Круглику (лес при устьє балки Виноградной) жив запорожець. Як почув він, шо земля панська, – оставив свою хату, пасіку і подався за Дунай під турка.

*Діди: Іван і Онисько Петренки, Степан Крохмаль і Іван Пелех,
с. Петровське-Балабине Олександрівського повіту
Катеринославської губернії, 25 лютого 1885 року.*

**233. [Урочища у Великому Лузі
(ріки, озера, гряди)]**

(Б)

(Продовження)

Дачи дер. Кушугумовки, Краснокутовки и с. Царьцина-Кута графа Канкринна. Мирошник-річка, верстов на дві низче (по теченію Днепра) Бандуриного; вона виходе з Дніпра і впада в річку Кушугум. – Жив козак Мирошник.

Бистрик, а низче Жбурик – річки; тут жив козак Жбура.

Криве озеро, на півверсти от Бистрика; прозвано того так, шо покручене (извилистое).

Ковалеве, або Ковальське урочище, – там жив запорожець Коваль. Було колись озеро та висохло.

Лебедеві озера – їх троє: двоє кругліх, а одне довге. Біля їх жив і рибальчив козак Лебедь.

Шийчене озеро – жив козак Шийка.

Печище – урочище, або кишло, де жило багато запорожців. Ями, де були хати, і досі остались.

Дзензешене озеро, – біля його жив запорожець Дзензеха.

Мусієво озеро – жив козак Мусій. Воно біля Дніпра, супротив острівка. Біля цього озера був шинок запорозький. Як вийшли запорожці відсіль в Чорноморію, хати довго оставались і там кошикувала (имела привал) прохожа бурлашня, та сіромашня (голь). Сіроми найбільше йшли Великим Лугом: там легше було прохарчиться і ніхто не питав відкіля і хто. Пашпортів у їх чортмало... Де були запорозькі хати, – печища (пепелища) і тепер знать.

Джерелівське урочище – жив хутором козак Джерелівський. Був первий стрілець і заговарював ружжя; знав слід всякого звіря і не давав спуску вовкам; ловив він їх і капканами.

Чорна яма, або Чьорне озеро – біля його жив козак Чьорний.

Харькове озеро і Харькове урочище – жив Харько козак.

Канціберівське озеро і урочище Канціберівщина (гряда) – жив характерник Канцібера. Там тепер людей лякають чорти... Колись там така пуца була (пустыня), така росла полома (трава), шо і не просунешся. Там, кажуть, колись кричало, реготало (хохотало) і вило на всю плавню...

Феськова яма – кругле, глибоке озеро. Тут жив запорожець Фесько; його ще звали Швець.

Полового гряда, вона низче Канціберівщени, – жив козак Половий.

Кругла гряда і Кругле озеро, – того, шо круглі (по форме).

Верещакова гряда, – жив запорожець Верещак; його потомство і тепер

єсть в слободі Підстепній (Царицын-Кут).

Бабене озеро, – багато тудя зліталось колись довгоногої птиці, шо зведе бабами. Ця птиця з довгим носом, в воді стоїть, мов вкопана (неподвижно), і хвата мулявку (мелкую рыбу).

Савене озеро – в Матлашевській плавні (помещ. Миклашевского). Тут, кажуть, жив той Сава, шо про його пісня єсть:

“Ой був в Січі старий, сідий на прозвіще Чалий,
Вигодував сина Саву ляшенькам на славу”

Багато озер і урочищ єсть по плавнях. Попова, Матлашевського, Стрюкова і інчіх, де жили запорожці, та про те вже не докажу вам: їх знають старі рибалки в Скельках, Васильовці (сс. Попова, Мелитоп. уезда), Біленькій (с. Беленькое, Миклашевского, Екатериносл. у.) і Тарасівці (Стрюкова – там же).

*Рибак Авксентій Федорович Орел, с. Кушугумівка
Олександрів.. повіту Катеринослав. губернії, 6 листопада 1885 року.*

234. Кучугури (піщані пагорби, бугри у Великому Лузі)

Сліди давнього поселення. Знахідки

В Великому Лузі, насупротів слободи Васильовки, єсть Кучугури, а промеж ними – глибокі ями. Ці Кучугури такі високі та круті, шо не всякий на їх і зійде; а ями глибокі, заросли березою, кущами та хмелем, шо не видно і дна. Старашно там: звір живе всякий і виховуються злодії і душогуби. Як жили запорожці в Великому Лузі, то тут було їх і кишло. В цьому місті ніяка б сила не звоювала війська! Кучугури єсть і близьче, – біля слободи Підстепньої, де кінчаються плавні пана Попова і починаються Канкринські¹. І тут невилазні урочища, і тут жили запорожці. Біля цих кучугур, на Канкринській землі, був якийсь турецький город, бо багато найдено цегли (жженний кирпич) і каменя с хундамента. Цегла місна, як камень. Шоб не затопляла весняна вода, турки насипали високі могили по плавнях і ставили на їх цеглові дворці. Срібні гроші, мов рибьяча луска (чешуя) невеличкі і мідні люди находять і тепер. Ще недавно в цих могилах люди викопували чавунні турецькі казани і якісь мідні труби². Казани і тепер єсть у підстепьянських людей: – вони широкі і мілкі, так шо с кожного можно нагодувать чоловіка десять-п'ятнадцять.

*Дід Василь Іванович Джерелівський, 84 роки, с. Підстепне
(Царицын Кут) Мелітоп. повіту Тавр. губернії, 10 січня 1885 року.*

¹ Дача графа И. В. Канкракина.

² Обрезок медной трубы, длиной 14 сантим. и в диаметре 10 сантим. Передан нам графом Ив. Виктор. Канкриним и поступил в Областной Музей имени Поля в Екатеринославе. Я. Н.

235. Кобильна балка і Кобильна річка

По цій балці тече річка і зветься так як і балка, – Кобильною¹. В старину, як ще степ був запорозький, по балці водилось багато диких коней: так табунами і паслись. Літ 80 або 90 грекі часто ловили їх арканами. Раз грек піймав дикого жеребця і повів його в Катернослав до архирея. "На тобі, - каже, - цього жеребця, та зроби мого сина попом: він грамотний!" Архирей жеребця взяв, а сина постриг в попи. Тому архирею було поведуть греки дику козу, то він дякує та плате гроші... Іжжбогу правда!... Забув тіко, як звали того архирея – питайте старіх грецькіх попів... Дикі коні було часто вибігають на Туркову могилу, а потім і подадуться або на Гайчур, або на Янчур пастиись.

*Дід Іван Григорович Гречишенко (Даниленко), 98 років,
с. Цареконстанти́вка Олександрівського повіту Катеринославської
губернії, 22 січня 1879 року.*

Примечание. По свидетельству одного старейшего греческого священника, Преосвященный Иов Потемкин (родствен. Светл. кн. Таврич.) особенно интересовался животными, представлявшими в то время зоологич. редкость. Иов управлял епархией Екатеринославскою, Херсонскою и Таврическою с 1812 по 1823 год и оставил по себе добрую память – гуманнейшего архипастыря.

Я. Н.

236. [Слобода Вольна Гупалівка]

На месте настоящего села, на балке Вербовой, первые поселенцы застали всего три хаты; затем вблизи, на балке Якимовой, застали еще свежие следы пепелища "змандрувавших" запорожских казаков; эта степь, по словам глубокого старца Легезы, была "гулящая", "вольная", на ней мог жить только бесстрашный казак, сживавшийся с диким зверем.

Степь, куда не глянешь, была целинная, поросшая "ковылой" в рост человека. Множество по степи зеленело кустарников, терна, множество "кишало зверя и птицы Божьей". Во множестве водились волки, лисицы, зайцы, байбаки и дикие козы. Незадолго перед этим, говорят, водились и дикие лошади (тарпаны). Они несколько меньше обыкновенной крестьянской, масти мышастой², с черной полосой на спине и очень быстры; встречались небольшими табунами. По речкам водились "виднихи"³ и бобры. Сусликов было мало: они расплодились, когда населялся край и стали сеять много хлеба. Из болотных, лесных, степных

¹ Р. Кобильная – приток Мокрых Ялов слева; она разграничивает уезды Александровский и Мариупольский с восточ. стороны.

² Серой.

³ Речная выдра.

птиц много было таких, какие теперь совсем вывелись, как например: огари, бакланы, тетерваки; много было уток, лисок, куликов, аистов, дрохв, хохитвы¹, куропатов, диких голубей!..

Теперь, говорят старики, другое время, другой свет настал: много кой-чего уменьшилось, многое совсем перевелось.

Балка Вербовая теперь неузнаваема: прежде на ней протикала узкая, но глубокая рыбная речка; по берегам ее росли кудрявые вербы, густая лоза, очерет. Чтобы поймать карасей, линов, раков, бабы, не задумываясь, брали рядна², запаски, налавливали столько, сколько не наловишь теперь неводом в Днепре.

Новые поселенцы мало сеяли хлеба, больше “нагуливали”³ скот и чумаковали. “Тогда более всего знали дороги в Крым по соль и на Дон по рыбу”. Приволье было в степи! Весною, где схотел, там и косил, сколько душе угодно. Да и косили сено только про случай лихой зимы. Скот, бывало, пасется до самого Великого дня, до новой, зеленой травы. Одна беда – много зверя было, волки “шкодили”⁴. Теперь пастух один для целого стада, а тогда пастухов насчитывали десятками, с десятками собак. Бывало, гонят лошадей, овец, скот, берут с собой и ружья.

В народной памяти прекрасно сохранились запорожские названия окрестных урочищ, могил, балок, названия связанные с интересными рассказами, преданиями и легендами прошлого. Приведем некоторые из этих урочищ.

БАЛКИ

Вербовка – названа по обилию верб в старину.

Терноватая – в старину вся поросшая была терном. В этой балке водились полозы⁵ и ее всегда обминали пастухи. Тут также часто выли волки и наводили страх на окрестности.

Бузиновата – росло много бузины. Около этой балки “гардон”⁶, обнесенный валом. В гардоне как раз по середине видны следы ям – это место казацких землянок. Несколько десятков лет тому назад при раскопке одной из ям найдены ружейные кремни, кинжалы, заржавленные остатки оружия и булава с железным державом (рукояткой). Булава, говорят, весила до 30 фунтов. Находка досталась в

¹ Стрепет.

² Простыня грубой ткани, дерюга.

³ Откармливали.

⁴ Делали убыток, вредили.

⁵ Исчезнувшая змея, из семейства удавов. Очевидцы старики длину полоза определяют до 2 сажень, толщиной в “добрую крокву”. О случаях нападения полоза приведем рассказы в одной из следующих глав.

⁶ Укрепления.

руки бывшего помещика Камышинского, который, по слухам, булаву отправил в казну.

Терса - давно когда-то при весеннем разливе вод, в балке отмыло землянку-кузницу. В кузнице оказались все кузнечные принадлежности и много ржавого железа; кузница, полагают, принадлежала обитавшим здесь запорожцам.

Крынична. Есть криница, близко к поверхности вода. Когда-то крестьянин копал криницу и выкопал клад – много больших медных гривен.

Якимова. Жил здесь запорожец Яким хутором, а потом была целая запорожская слободка. Следы пепелища и теперь заметны. Вблизи есть городище¹. В народе держатся слухи о зарытых здесь кладах.

Попова. В старину, когда при обилии трав, бурьяна стада зимовались б. ч. в степи, непогодой загнало отару поповых овец в балку и она здесь погибла; с тех пор и балка получила название Поповой.

МОГИЛЫ

Гостра. Высокая и острая. Там зарыт запорожский клад.

Рясна. Несколько.

Баба. Стояло когда-то на ней огромное каменное изваяние – баба. Говорят старики, на могиле иногда появляется чабан с дудкой. Поиграет, попляшет на могиле и исчезнет. Там клад.

Батрачка, на степи владельца Дьякова. В старину там жили и скрывались беглые батраки.

Роскопана. Изрыта кладоискателями.

Вовча. По народной легенде, здесь зарыт сказочный железный волк. В этой части могилы, где зарыта голова волка, есть криница, из нее течет вода в подставленное корыто; крестьяне пьют и пьет скот.

В старину, по рассказам, бывали частые случаи находок.

Раз, говорят, чабан пас овец в степи. Смотрит – провалилась овца, образовалась яма. Он вытащил овцу и сообщил хозяину. Ночью хозяин отрыл клад, быстро разбогател и купил землю.

Другой случай. Выехал крестьянин с двумя наемными погоничами орать. Долго орал целину², как вдруг лемешь наскочил на большой медный казан³ и волы стали. Крестьянин крикнул на погоничей: "Випрягайте, хлопці, скоріше волів, та гоніть пасти!" Хлопци погнажи. Хозяин припрятал казан на воз, потребовал пару волов, уехал в село и возвратился нескоро. Разбогател также и зажил большим хозяйством.

¹ Укрепление.

² Новь.

³ Котел.

Много находили – и теперь еще находят – разных остатков старины, как стрелы, ружья и проч. Недавно на земле Рудницыной крестьянин выорал ствол кремennого запорожского ружья. Ствол сохранился прекрасно и поступил в наше распоряжение.

Много также легенд сообщают старики о кладах, существующих, но не дающихся при несоблюдении той или другой обрядности, при неумении подойти к кладу.

237. [Заселения села Петровского]

После Бессараба “осадшим” села Петровского был дед нашего рассказчика Сотченко. Говорят, Евгистунов, бывший в это время курским губернатором, поощрял разными льготами переселенцев и по началу к панщине не понуждал. “Всяк платил по 40 руб. ассигнациями от венца в год (8 руб. 40 коп. на серебро) и занимал земли, плодил скота, сколько мог”. Жилось у него, по словам рассказчика, “как у Бога за дверьми”. Более всего к нему, говорят, стекались бурлаки и “утикачи”¹, фамилии которых здесь переименовались. Сотченко поясняет, что первым переселившимся беглым давали всякие фамилии; затем переселившихся позже называли “пизняками”, а третьих, – еще позже, – “третьяками”, отсюда пошли и фамилии Позняки и Третьяки.

В помещицкой деревне Литовской Ахтырского уезда, – передает старик Мусиенко-Гаркуша, – очень плохо жилось крестьянам. Вот один из них, Данилей, и “причвалал” в Петровку. Прослышав об этом, многочисленные кумовья Данилея да и себе “закивали пятками из Литовской”. “Дело, - добавляет наш рассказчик, - случилось еще при Екатерине, – говорить об этом можно...”. Вот “под правую середу” помещику захотелось пройтись по деревне. Смотрит – на улицах тихо, безлюдно. Заглянул он в одну хату – пусто, в другую - пусто, в третью – пусто, и пусто везде, остались одни святые (иконы). И так чуть не вся слобода “смандровала” в Петровку...

Заговорив о былом, рассказчик припомнил, что в старину степь имела иную картину, она покрыта была непролазными бурьянами да тырсой; было в то время много зверей, птиц и всякой дичи. В особенности много было “тетерваков” (тетерев), которые жили стаями. По словам Мусиенка, тетервы отличались резким криком, который издали можно было принять за скрип несмазанных колес или за “клекот” наступающей орды. Таким криком с добавлением “орда иде!” в то время пугали непослушных детей. Было много сурков, но с распашкой полей они “зваловали”, а на смену им явились во множестве суслики. В старые годы много бедствий испытывал хлебородный край от саранчи. Иногда она появлялась в таком несметном количестве, что заслоняла солнце, не видно было света Божия...

¹ Беглые.

238. [Заснування села Маркусівка]

75-летний Дмитро Бут¹ открывает перед нами завесу далекого прошлого, знакомит с историей Поднепровья, с началом колонизации. Давно, очень давно, говорит он, еще за деда, ни здесь, ни вблизи не было поселений. Степь была дикая, поросшая высокой тырсой; по балкам, берегам Днепра, тянулись леса, выли голодные волки. Дед его в то время был еще молодым, неженатым, казаковал в Запорожье. Весело и привольно жилось деду, но это было на закате дней казачества. По подлинному выражению Дмитра, “цярювала тоді Катерина в Петембурсі, а тут князював Потьомка”. Из дельнейших бесед старика я мог заключить, что Екатерина пользовалась большою любовью тогдашнего населения, ее называли не иначе, как “Милостіва цариця”, “Цариця-мати”, “великій світ матуся”; зато Потемкин, по-народному – “Потьомка”, далеко не мог расположить в свою пользу народные симпатии. Падение Сечи, закрепощение вольной запорожской “сиромы”, заселение края чуждым по вере и крови элементом народ приписывает одному ему, помимо воли царицы. Уходя из Сечи, бросая “степи добрі, край веселий”, запорожцы, по выражению Дмитра, “великий гнів положили на Потьомку”. Вот в чем сила и последствия этого гнева: “Мандрували небораки на всі чотири, мандрували і приговарювали: “Бодай тобі, Потьомко, такий вік, як у зайця хвіст...”. Почув Бог праведну козацьку молитву, Потьомка того ж году склав руки”² (умер).

И так разбрелось казачество, край осиротел, в степи жалобно закигикала чайка... Но не всем легко было променять Днепр на Дунай и Кубань, не всем легко было забыть Сечь-мать и Великий Луг-батька; поэтому одни из престарелых и безприютных оставались здесь, “в пущах Дніпра, біля пасік і худоби”, другие, последовав за массовым течением, раздумали и возвратились снова. К последним принадлежал и дед Дмитра, на словах которого и основываются весьма интересные рассказы.

Начало основания деревни Маркусовой Дмитро относит к ближайшему времени падения запорожского коша. Рассказ его настолько живой и интересный, что считаю нужным привести его дословно.

“Покійник дід розказував, шо зараз після запорожців на цім місті сів якийсь пан Куріка. Багато степу було в його... Звісно, землі багато, а людей мало, то й став він приймать до себе сіромах. “Йдіть, - каже, - хлопці, до мене жить: хто хоче, бери плуг, воли – роби, хто не хоче – пий горілку”. Попервах добре у панів жилось: податі не платили, від

¹ Старик носит три фамилии: по отцу –Калиниченко, по деду – Малый, по жене Бут (“Бутівну держе”). Называем его последней фамилией, под которой он более известен.

² В этом месте ошибается наш рассказчик. Сечь уничтожена в 1775 году, а Потемкин умер в 1791 году, следовательно чрез 16 лет после падения Сечи. Автор.

некрутчіни одозволяли пани... До Куріки багато прістало сіромашні, бо їм уже волі не було: як піймають якого, так зараз в кайдани забьють, і пішов козак залізом маслаки терти... Багато їх було по острогах, багато їх брязчало і по великих шляхах... Обвішають ланцюгами та й гонять як каторжних... Була ще мода така, що й голови брили... Обголять було половину голови, що й на чоловіка не похоже... Ну те, так ото й стала населяться слобода, стала сіромашня жинитись, жили семействами. Як обжились ото люди, тоді вже пан не те задумав: став він їх потроху до панщини прікручувать, а далі забігла якась бумага (распоряжение), так він узяв, та й закрипостив... Росчовпали козаки та пізно: ради б і назад, так нікуди голови приткнути... Ще не за моєї памяти от Куріки степ, люди і вся богатиня досталась Маркусові, і тоді уже і слободу назвали Маркусовою; попервах вона звалась прямо Кічкасівка. Славний був пан, покой його душі, Константин Мануїлович Маркус: прі йому люди жили лучче, ніж тепер на волі”.

239. [Балка Богатирева]

- А что вы, диду, расскажете про балку Богатыреву, почему она так названа?

- Цього гаразд не докажу: або богатырь жив, або того, що там було багато ревів. Там вовки водились, бабаки. Було вовки як завиють, так аж сумно... Колись наш поділок¹ був біля Богатиревої балки; то оце було як ночуєш на степу, то кладеш біля себе вила, сокиру і косу, щоб було чим одбитись. Того і гляди, що ухопе або тебе, або хлопця біля тебе. Тоді по степу терни були великі, водились жовтобрюхи і всякий гад. Страшні ото ще жовтобрюхи! Міні і тепер у пам'ятку, як старому Коваленкові жовтобрюх одірвав, – звиняйте, – матню... Насилу вирвався живим, покойний.

240. [Скарби в печері “Школа”]

- Скажите, диду, не находили ли здесь когда-нибудь кладов?

- Та так: і находили, і ні. Раз чоловік орав і виорав зопригірці срібних грошей; вони були плесковаті, довгенькі. Одніс барині, а вона, лібонь, в казну послала... Не було ніякої за те награди... Тут єсть недалеко клад великий, та лежатеме він, поки світ сонця.

- Где же это, диду?

- Ви Школу² знаєте добре?

- Знаю.

- Там, де сама вища скеля, єсть припічок і в тому припічку сховано

¹ Земельный надел.

² Название “Школы” носит пещера в скале с левой стороны Днепра, вблизи Кичкаской переправы; скала носит тоже название.

тринадцять тисяч срібних карбованців. Треба або зверху на канаті спускатися, або з Дніпра, як замерзне по драбині... Ніхто їх не візьме... Їх сховали гайдамаки і про це розповідав чоловік, котрий йшов з гайдамаками на покаяніє. Може, ще де є по запорозьких кріпостях – не знаю.

- А где же здесь запорожские крепости?

- На нашім степу, вище балки Кічкаски єсть кріпость¹; на тім боці протів Прусова острова друга²; біля Старого Кронцвея – третя³; на Кічкаському шпилі⁴, де був колись Старий Кічкас⁵ - четверта⁶, Радуткою зветься, а ще дальше трохи, на горі – п'ята⁷. В цих кріпостях, може, і є клади, бо в їх жили запорожці.

241. [Урочища біля села Маркусівки]

- Теперь вот что, диду: знаете ли вы урочища по Днепру?

- А чом же! Рибалка, та щоб не знав. Уночі кожний камінець налапаю, а про урочище й казать нічого.

- Только, диду, мне нужно знать урочища, балки, скалы, пещеры, острова, носящие старинное название.

- Добре. На тім боці (на правом) тіко і єсть "Тіляче тирло", та камень "Козловський" – це німота назвала, а то все запорозькі прозвіща. З нашого боку єсть балка Осогорова, а от степу з неї виходе Богатирева; про цю я уже вам казав. Далі балка Кічкаска, за нею скеля Хмарна, балка Широка, скеля Пугачі, балка Побережня, за нею скеля Школа, біля неї камень Дзвінниця, потім уп'ять скеля Голуби, Попова і балка Кінська. От вам і урочища від Маркусової до самесенького Кічкаського перевозу.

- Теперь, диду, назовите мне, в таком же порядке, урочища по ту

¹ Небольшой редут, расстоянием от Днепра около 2-х верст.

² Тоже редут, но уже на правой стороне Днепра, над крутизной, ниже последнего порога Гадючого, или Вильного.

³ Редут вблизи немецкой колонии Старого Кронцвейда. Порядок редутов дед ведет вниз по течению Днепра. Расстояние от редута на пороге Вильном до редута у кол. Стар. Кронсвейда – 3 версты.

⁴ Мыс на правой стороне Днепра, против устья балки Кичкаски, впавшей с левого берега.

⁵ Дед Дмитро, а с ним и другие старожилы утверждают, что здесь была в старину Кичкаская переправа (перевоз), почему местность и названа Старый Кичкас. В этом месте и теперь существует зимняя дорога через Днепр; настоящая же переправа, паром, отстоит в двух верстах ниже по течению реки.

⁶ Тоже редут в 3-х верстах от предыдущего, он расположен на сравнительно низменной части берега, у подошвы скалистого склона. В свое время, говорят, редут был прикрыт от Днепра осоковым лесом. Урочище, где расположен редут, сохранило свое название под именем "Радутки".

⁷ Тоже редут в 600 шагах от предыдущего. Редут этот возведен на самой вершине горы в 200 – 300 футах от уровня Днепра. Редут перекрыт от реки скалами.

(правую) сторону Дніпра.

- З того боку, протів нашої слободи, в воді дві скелі – то Розбойник; потім, на березі – Радутка, за нею урочище Криничка; далі упать у воді – Чорна забора, камень Ступка, островки – Крячок, Вербки, каміння: Гудзик, Чуприна. Середь Дніпра тут ще є дві скелі – Середня забора, або Казани...

- Ну те, диду, теперь расскажите про вашу Осокову балку, отчего она так названа.

- А того, шо тут колись росли осокори, вони і теперь ростуть, та мало.

- А далеко она выходит в степь?

- Та далеко: верстов на вісім, або і на всіх десять. Вона колись була вся покрита лісом: все дуби товстелезні були; було, три чоловіка не обхвате... Гущія була! Тут колись і глибока річка була, риба, раки так і кишали.

- Кудаже девались этот густой лес, глубокая речка?

- Ліс сплюндрували¹ пани, а річка висохла. Воно і теперь трохи єсть дубів, єсть і вода, та вже не те, шо було колись.

- А в старое время никто не жил в этой балке?

- Жили запорожці. Там, де вони стояли курінями, й досі єсть ямки. Жили тут і турки, поки запорожці не помірялись силою.

- А про жизнь турков что знаете?

- Про турків – грець їх зна, а запорожці, знаю, шо козакували.

242. [Скелі Хмарна, Пугачі, Дзвіниця, Школа]

- Теперь про скалу Хмарну, отчего она так названа?

- Тут жів запорожець Хмара і він був рибалка завзятий; того і скеля зветься Хмарною².

- А скала Пугачи, диду?

- Тут день і ніч пугають пугачі. Колись що году багато їх плодилось, а теперь виводяться та мало. У їх вуха, мов у того зайця.

- А Дзвіниця? Школа?

- Дзвіницю названо камень, шо він верх вивів гостро, мов справді дзвіниця; Школа – то скота³, така печеря. Уже не скажу, за що так прозвана, а тіко знаю, шо запорожці і гайдамаки ховали там свою добічь, ховались казаки і сами відо всякой напасти... Виховувались і парубки от некрутчіни. Там, кажуть, колись давно висіла жертка, а на неї

¹ Вырубили, уничтожили.

² Происхождение названия Хмарной скалы иначе истолковано другим стариком с. Вознесенки “Хмарною прозвана від того, шо виходе кутком, там тінь, темно, мов хмара повисла, сонце Боже туди ніколи не достає. На цю скелю іноді плити наганя бистрею і бьє”.

³ Нора звериная, пещера.

понавішувані були хамути, уздечки, сідла і всяка зброя.

Предание деда о пещере несколько дополняется другими рассказчиком. Так содержатель Кичкаской переправы Чудновский говорит, что в этой пещере несколько десятков лет тому назад нашли: сакву¹, наполненную "спысами"², "бронзументы", с какого-то форменного, заметно, костюма, большую берцовую кость человека, в которой оказалась стрела, и наконец в одном ущельи скалы, у выхода пещеры к Днепру – несколько металлических стрел (наконечники). Разумеется, все эти находки исчезли бесследно. Последнему сообщению мы придаем большое значение, так как Чудновский еще в детстве часто сталкивался с запорожцем Матвием Шутем, который сообщал ему много интересного о старине. Шут умер в 1851 или 1852 году, 120 лет от роду, как свидетельствует один из его племянников.

243. [Скеля Голуби]

- А скеля Голубы, диду, чога так названа?

- Голубиною вона прозвана того, шо там колись плодились дикі голуби; голубів тіх була така сила, шо й сказати не можна. Плодились вони і в тій Школі, скрізь, а найбільше на скелі. Там їх зроду було ніхто не достане; а то вже як понасажували німоту, як розвелись охотники, то й птиця перевелась: підьде з Дніпра, бебехне, та й у воду.

244. [Скеля Попова]

- А скеля Попова, диду?

- Тоже одно почті, шо й Голуби, тіко крайня. Піп, кажуть, упав з неї чі що.

Вознесенскими старожилами происхождение названия скалы описывается с такими подробностями. Вскоре после проезда Екатерины II по Днепру приехал откуда-то священник, с целью осмотреть местность, посещенную царицею. Ночью, не зная дороги, он своротил с Донского шляху, подъехал к скале и с страшной крутизны ринулся в бездну реки. "Не стало попа, осталась одна Попова скеля".

245. [Балка Кінська]

- А балка за Поповою скалою, отчего названа Киньской?

- А бачіте чога: Голубіна скеля по голубах, а балка – по конях. Ця балка, як і Кічкас, спрежду називалась Кінською. Колись було давно-давно татари або запорожці як перегонять коней на той бік продавати, то заженуть їх в цю балочку, а потім і пускають уплоти. Пливуть прудко, сучі коні, тіко прискають. Нагайці гоняли коней у Бердичів або

¹ Кожаная сумка.

² Копья.

Яласоветград на ярмарок. Прежде плодили коней в дикіх степах, біля моря...

- А не тонули, диду, кони, переплывая Днепр?

- Ні, кінь утоне тіко тоді, як набере води в вуха. За ними, було, пливуть каюками, і як замітять, шо тоне кінь, або лошя, зараз накінуть мотузкою за шию та й переводять.

246. [Балка Лишня]

Много преданий і легенд сложилось в народе о балке Лишней и лучшим, под час забавнейшим повествователем для нас был дед Рыбалка.

По его словам, в Лишней “до Христова рождения” жили песиголовцы с одним оком, после их сменили велени-богатыри, затем турки, и после их долго жили запорожцы. Тут был густой байрак (лис), много было казацких землянок и “пропасть” зарыто кладов. Говорить о кладах, – это была излюбленная тема деда. По его сказаниях, клад есть “у панском саду под гильчастым дубом”, там же, “под высокой шовковицей”, в Лишней “за панским током”. О последнем кладе дед пояснил: “В тім місті яма і вона засунулась. Запорожці викопали погриб глибинию в чоловіка, поставили казан з грішми та й засунули землю. Над ціми грішми щогоду блещить огонь: против Нового году і Великодня”.

По словам деда, деньги ежегодно “обновляются через огонь, перечищаются”.

247. [Балка Єретича]

Пересекающая село балка Єретича получила название по имени какого-то запорожца єретика-галдовника. Этот галдовник одним часто бывал “в пригоде”, на других наводил ужас и делал чудеса. Он заговаривал ружья неприятеля, чтоб не стреляли, пули, чтобы не вредили, оборачивал людей в вовкулаков, песиголовцев, чертей и т. д. Ему вся “нечисть” повиновалась.

248. [Камені й острови на Дніпрі]

- Теперь, диду, расскажите про урочище того (правого) берега Днепра: почему камень назван Разбойник.

- Звісно чога! Як нанесе на його пліт або барку - тут їм і край... Тут були скелі у води: одна висча, друга низча, та зорвано порохом; теперь зосталось два каменя шірокі, мов острівки.

- А Редутка, диду, Крынычки, Чорна забора, Ступка?

- Там, де Радутка, жили не за нашего уряду запорожці. За Радуткою зараз же Криничкі – там було багато копанок або криниць; і це ще за запорожців; Чорна забора – то чорний камень висунувся в Дніпро.

- А Ступка, Вербки, Крячок, Гудзык, Чупрына, Казаны?

- Ступка – то камень у воді, і в йому ямка, чисто тобі мов ступка... Може, коли який сіромаха і пшоно товк... Вербікі і Крячок – то острівкі під берегом, біля перевозу. Вербками одін прозвано, шо на йому ростуть верби невеличкі, а на другому – сидять крячки – птиця, шо рибу їдять, оттого острівок і названо Крячком. Гудзик – то невеличкій камень у воді; може, того прозваний так, шо як спаде вода, то він мов той гудзик, вигляда з води; Чуприна – камень, похоже на голову з чуприною, як колись було носять запорожці, а Казани – то забора серед Дніпра. Як прибуде вода, то каміння не відно, а крутить бистря, мов у казанах кипить.

249. [Острів Прусовий]

Разговорились мы с дедом об островах.

- А скажите, диду, на котором острове вода отмыла целую гору человеческих костей? Я об этом слышу уже более 5 лет.

- А, це на Прусовому. Вісім або девять год назад була велика вода, так вона в однім місті прорила острів до самого каміння; так от на тім місті кісток було стіко, шо страшно вам і сказать: самі голові та ребра.

- А теперь есть эти кости?

- Есть, та небагато: шовесни вода ріже цим рівчаком і бистрею виносе їх в Дніпро.

- Что же это за кости, диду, и как они попали на остров?

- Бог його зна; не можно вам цього сказать.

- А остров давно носит название Прусова, и отчего он так назван?

- Стіко зазнаю його все зовуть Прусовим. Не докажу вже, чоґо він так названий, а білше, думаю від того, шо він німецький: він на землі Корнія Корнійовича (Гейнрихс, меннонит., землевлад. Екатеринославского уезда).

250. Острів Хортиця у тому виді, в якому його застали сусідні придніпровські поселенці невдовзі після Знищення Запорозької Січі

Після того, як скасували Січ, біля Дніпра стали селить села. В цій слободі (Вознесенка, против о. Хортицы) було хат, може, з десять, або й того менше. Батько мій як поселився, та зараз же заходився рибальчить на Дніпрі; часто було з рибалками стоять каюками на Хортиці, та сушать сітки. Тоді ще, кажуть, на острові, біля озера Домахи, була запорозька хата, така як і у нас тепер хатки. В хаті мов недавно жив хто, бо стояла піч цілісінька, і стіл, і лави; на столі, кажуть, був вирізаний хрест, а збоку, в углі, дірка для свічки. По всьому острову де були цілі, де порозвалювані землянки, цебто куріні запорозькі. Інчі кажуть, шо зазнають, як жив на Хортиці москаль-сторож, буцімто глядів садка, котрий розвів Потьомка. Свинцеві пулі та бомби так було і валяються по острову.

*Записано Я. Новицьким зі слів Стефана Власенка, с. Вознесенка
Олександрівського повіту Катеринославської губернії.*

251. Острів Сторожевий на Дніпрі Володіння Іваненка, Олександрівського повіту

(Клад)

На цьому острові колись збиралась запорозька сторожа. Це ще було за турка, як земля його гряничила по Дніпр. Ще наші діди подейкували¹, що на острівку єсть клади* – гроші і оружје всяке. В сорок п'ятім (1845) году, за великої води, одмило в піску два пистоля, шаблю і багато кремення. Тоді люди були панські, і все отдали панам.

Цей острівок колись був величенький і лісний, на йому пасли скот і коней, а потім стала вода підрізувать і змила більш чим половину.

*Дід Яков Ткаченко, 70 років, с. Оврамівка (Пехотинська)
Катеринославського повіту.
2 червня 1886 року.*

252. [Змієва печера]

- А отчего, диду, пещера названа Змиевою?
- Колись тут жив змії.
- Что же это такое за змей был?
- Страшенный!.. Було у його три голови і один хвіст... Він літав і пожірав людей.
- А давно його не стало?
- Цього гаразд не докажу... Мабудь, ще тоді, як запорожці воювали нагайву та татарву. Це була земля турецька.
- Откуда же пришли эти запорожцы воевать татарву?
- І цього не докажу. Розказують тіко, шо народ був отчаяний, здоровий. Страху того він і в вічі не бачів. Було з того боку (правого берега Днепра) тіко накіне оком татарюгу, тут йому і гак. Татарва воювала стрілками, а запорожці кулями (пулями). Колись було багато находимо і куль, і стрілок.
- А теперь уже ничего не находите?
- Рідко. Сім год назад на Ненаситці достали дві пушки, а то було колись витягнемо сітками стволи, списи. Доставалось сіткам! Було зачепеш на дні каюк з залізом, та й стій, або ріж, або рви.
- Что же это за железо было?
- Всяке: стволи, списи, бомби, кулі. Запорожці було як ідуть воювать чужеземця, той ховають своє добро або в пісок, або в воду. Як повертаються живими – візьмуть, як ні – там і остається навіки.

¹ Поговаривали.

* Зверху надписано: “на острівку єсть не один клад”, напівстерто.

253. [Острів Дубовий] Переказ

Спержду Дубовий острів був запорозький, а потім уже цариця Катерина як розділила землю, дала одну половину Сінельнику, а другу Милорадовичу. На Сінельника половині росли осокори, та бур'яни, бо там багато піску; на половині Милорадовича, що від Вовніга, – був дубовий ліс. Тут такі дуби були, що як не вчотирьох, то й не обнімеш. Плодились тут дикі кози, а по той бік острова, де забори, там стіко плавало бакланів, що було весь Дніп чорніє... Як стали рвать каміння в сорокових годах, як стали на погорах гупать порохом мов с пушок – де та і птиця дівалась!¹ ... Бакланів і тепер побачиш, та уже не стіко...

Розказував мій покойний дід, що на Дубовім острові запорожці дуже кохались в бжолах, випасували коней і жили без жінок. Коні у їх були як зміяки і все, було, переганяють їх через річище і назад, щоб уміли добре плавать. Запорожці перепливають, було, через увесь Дніпр і як пливуть, то тіко і видно голови козацькі і кінські. За моєї пам'яті жив запорожець Степан Лисий; йому було більше ста год – то все було розказує про козаків. На Дубовому острові і по балках жили запорожці і гайдамаки; їх жило тут десятка три. Мені й досі в пам'янтку, що було згадують Басараба, Сича, Візіра, Бицулю, Орла, Гаркушів, Гайдука, Чуприну, Куксу і інчіх; їх урочища і тепер єсть. Як став Свистунов населять Петровку, то деякіх запорожців заманув у слободу, а деякі подалися в Турещину та в Чорноморію. Потомство запорожців і тепер єсть в слободі, і все народ здоровий та заможній.

Дубовий острів великий: на йому буде десятин двісті або триста, а довжиною – як наша слобода, – більше трьох верст. Тепер лісу на половині Милорадовича нема: продав жидам на вугілля, а на половині генеральші Сінельнички ще трохи маячить осокорини.

*Дід Лук'ян Сотченко (Осадчий), 88 років,
с. Петровське-Свистунове, 26 вересня 1888 року.*

254. [Острови Рибальський і Червоний]

Ці островки стоять поруч один побіля другого, під Язиківським берегом. Оцей, що біліше до берега, звемо Рибальській, а зараз за ним – Червоний. На Рибальському пісок, і колись росла осокорина, а на Червоному один червоний камень. В сімдесят сьомім (1877) годі Рибальській був весь в воді, а Червоний затоплює пошти ізогоду і тоді звемо заборою. Лоцмани бояться Червоного, бо бистра так і спиха на його плити, як на тому

¹ Рассказчик припоминает время расчистки порогов посредством взрыва камней и устройства обходных каналов.

Бистрику, що під оврамівським берегом¹. На Рибальському в піску, після сорок п'ятого году находили запорозькі шаблі і багато кісток: все людські голови. Островок був чималий і височенький до сорок п'ятого г[ода].

Ще нізче, під Язиківським берегом, два каменя – Служби. Давно, не за моєї пам'яті так прозвано їх, і не знаю за що. Веселе місто колись було понізде Службів: тут був Язиківський перевоз на той бік. Ще як жили пани, – на цім боці наш Сліпушка, а на тім Свистунов, – було у кожного по два порони і на кождий становили по дванадцять чумацьких возів. Порони нашого пана і тепер в пам'яті, – були зелені. Стіко того чумака переїздило – Боже мій!... Тоді Великий шлях лежав від Самарі² через Свистунівський степ і тут розходився на Олександрівськ і далі на Перекіп і на Язиківській перевоз, а потім на поштовий шлях, що йде з губернії³. Тоді було чумацькі валкі становляться від двора Сліпушки, де скелі, та аж до слободи Язикової, а вище Службів, на бугрі, стояв шинок. У Сліпушки була своя винниця⁴ і горілки – стіко хочь, добра і дешева. Порони плавали на свистунівський берег і вигружались повище Орлового острівка, біля урочища Криничуватого; там, на тім боці, стояла хата і жив лоцман Микита Товстик. Це був чоловік старий, ще запорозького коліна, він отаманував на поронах. Тоді добре було чумакові: за перевоз пани брали гривню (3 к.) од воза і пари волів, а пасли даром. На Свистунівським степу, де розходився шлях, жив дід куренем, було хто їде, то він і присоглаша на Язиківський перевоз: там, каже, паші вволю і перевоз дешевий. Язиківський перевоз був старинний. Покойний Щерба і Товстик було розказують, що тут ще запорожці переправлялись пороном, а вище Перуна на Таволжаний острів, було, перепливають кіньми. Отчаянний народ був!.. У двадцять п'ятому (1825) годі була драна зима, а після того підряд три годи була велика вода. Як повіризіала кручі, так шо і пороном не пристанеш – перевівся і перевоз: всяк, хто б не їхав, – поверта на Кічкас.

*Дід Михайло Антонович Книрик, 92 роки., с. Язикове (Федорівка)
Катеринославського повіту. 26 січня 1886 року.*

255. [Про Язиков перевіз і старий чумацький шлях]

Нізче Службів і вище острова Таволжаного був колись старий перевоз. Це ще було літ 70 назад за панів Сліпушки і Свистунова, поки вони жили собі союзно. На слободу Язикову тоді лежав великий чумацький шлях: він повертав сюда з великого шляху, що йшов колись

¹ См. остров Белый.

² Новомосковск Екатер.

³ Из Екатеринослава.

⁴ Винокурный завод.

на степ пана Захарина із Половиці, де тепер город Катеринослав. С Половиці повертав він на Язикову у Шмаленої могили як поминуть Рябу могилу, де Підгорянська пошта. Було як перевезуть чумака на той бік, то він і поверта, куди йому треба: або на Самарь, або на Оріхов в Перекіп, Керчь, Крим, або в Марнаполь, на Дін. На наш перевоз чумак було йде більше порожнем або везе сушені яблука, груші, а відтіля вертається з рибою і сіллю. Язиківський перевоз був дуже старинний. Колись, було, старі люди розказують, що тут ще перевозились гайдамацьки ватажки і запорозьці. Це Бог-зна колишнє діло... Перевоз був би може Бог зна доки, та перевів його наш пан Сліпушка. То було бере гроші по десять копійок за воза, за перевоз, а пасли волів даром, а то як стало велике здирство і за перевоз і за попас – Свистунов розсердився і попродав порони на Кічкас: “Хай, - каже, - сам обіжда людей, а я не хочу”. Подержав перевоз Сліпушка годів зо три сам, баче, шо чумак повернув на Кічкас, він тоді годі і порони держать.

*Дід Трохим Ковбаса, 88 років, с. Язикове (Федорівка)
Катеринославського повіту. 6 червня 1886 року.*

256. [Орлів байрак]

(Переказ)

На островку под Свістуновскім берегом, шо супротів Таволжаного (о-ва) був колись рибальській кіш запорожця Орла. Тут він просушував свої мережі і кодоли, тут з бурлаками і прокалатав він свій вік. З берегу, супротів прохвістя островка, протяглась лісна балочка – то Орлів байрак. Старі язиківські люди Товстокорий, Недвіга і Олійник, розказували, шо в цій балці стояла і хата Орлова, де жив зімою. На острівочку був колись гарний ліс, та сплюндровали, – остався один чагарь.

*Дід Олексій Кононович Курта, 76 років, с. Смольща
(Августинівка) Катеринославського повіту.*

257. [Острів Таволжаний]

(А)

Таволжаний острів супротів слободи Смольщі. Колись на йому жили запорожці, а тепер zostались одні ями, де були землянки. За панського уряду на острові був великий ліс і добрі сінокоси; було під інчій год накосяємо добрих чотирі, а то і п'ять скирд сіна; було на йому; на бальці Довгій, і два озера рибніх. Ліс вирубали німці, а як стало уже голо на острові, то одно озеро зовсім висохло, а друге осталося, тіко обміліло і риба вивелась.

Як був я молодим, тоді ще по балках багато людей жило запорозького званія. Жили такі діди, шо йому сто год і більше, а він ще чує, баче і рибу

лове, а як під чаркою – то і потанцює.

Як збереться було два або три діда докупи, то тіко у їх і балачки, шо про старі вжитки; багато розказували і про клади. Один дід казав:

- Найди, сину, на Товільжаному острові ліщину¹ – вона тіко одна і осталась, а під нею копай - і найдеш восьмивідерне барило з золотом. Копать, - каже, - буде твердо, бо те місто затоптано кіньми.

- Ви б, - кажу, - діду, сами взяли, якби справді гроші були!

- Ні, - каже, - сину, мені не можна: вони закліти на мою голову. Було тут дванадцять козаків, а я тринадцятий жив у їх за кухаря. Як виходили вони в Польщу, гроші закопали і закліли на голови. Довго я ждав, а як почув, шо їм голови знято, пристав до другого товариства і грав конем², аж поки Катерина не одняла рушниці і ратища.

Дід Михайло Антонович Книрик, 92 роки., с. Язикове (Федорівка)

Катеринославського повіту. 3 червня 1886 року.

258. [Острів Таволжаний]

(Б)

Острів Тавільжаний звать ще Язиковим, бо він колись був пана Язикова. На острові от Дніпра, супротив другого острівка Перуна, шо під лівим боком, єсть піски: ми звемо тирло, бо там, як бьє муха (оводи) влітку, стоїть череда, на піску росте шелюг, а біля його десь запорожці положили клад в чотирьох козиних шкурах і закліли. Один лоцман став копать та й осліп: времяя не вийшло.

Дід Якуштенко, 65 років, с. Смольща

(Августинівка) Катеринославського повіту. 18 липня 1882 року.

259. [Острів Таволжаний]

(В)

Тут де Смольща і на Таволжаному острові жили все запорожці. Старі люди було розказують, шо спрежду козаки жили не так, як ми, а все хуторами, роскішь була велика!.. Таволжаний острів був дуже лісний, звіра, птиці плодилась несчисленна сила! Ще за моєї памьяти було як вийдеш в гущину, то так і полохаються пугачі. Страшна птиця! Вони плодились по скелях. Оце, було, як підлізеш до гнізда, він витріще очі і клаца ротом: от-от плигне межи очі! Найбілше їх було на Перуні та на Таволжаному. На дубах плодилось багато орлів. Було як заглянеш в гніздо, – чого тіко там нема: і шуки, і головні, і оврахи, і качки. Так цілком і лежать про запас! Ціх ще страшніше драть, ніж пугачів. Колись орел зробив чоловіка калікою. Зімою, в ожеледицю, обмерз він і сів на дуба..

¹ Орешина.

² Казаковал.

Чоловікові прийшлося іти побіля дуба. Орел хотів злетіть та й упав. Той хотів взяти. Що ж ви думаєте? Орел як запустив йому кігті в стегна¹, – він там і сів. Прибігло чотири чоловіка, та і ті б не отчепили, якби не догадалися подрізувати кігтів. Йй Богу правда! Орлів, кажуть, гріх драть. На Таволжаному лісі був кругом острова, а найбільший по бальці Довгій; в цій бальці, в лісу, були і озера. Тепер в голові Таволжаного саме каміння, а до сорок п'ятого году і там був ліс, та ще яка здорова дубота! Йй Богу правда! А на середині – кущі глоду і груші, а між ними щогоду родила така трава, що було накосюємо шість-сім великих панських скирд сіна. А ракити тії, зіноваті росло – страшенна сила! Перевелось! Тепер ціле літо і щогоду пасеться німецька череда та коні. От що!

*Дід Олексій Кононович Курта, 76 років, с. Смольща
(Августинівка), Катеринославського повіту, 11 квітня 1890 року.*

260. [Острів Оврамів і село Оврамівка] (А)

Острівок Оврамів або Нещотного під правим боком Дніпра, трохи нізче Оврамової балки. В бальці, як я казав, жив запорожець Оврам, а на острівку він рибальчив. Після Оврама прийшов з гетьманщини козак Нещотний і на острівку поставив шинок; в йому все було товчуться литвинці с плитів. Це було літ сімдесят назад або й більше, поки пан Коростявец не закрепостив того козака Нещотного. Острівок не більше займа, як одну десятину. В голові його – скеля, далі росте лоза, а прохвістья – пісок. Колись росли верби, та сплюндровано.

Трохи низче Оврамового, серед Дніпра, острівок Сторожевий. На йому колись збиралась запорозька сторожа; це ще було, кажуть тоді, як турецька гряниця лежала по Дніпр. Ще наші діди подейкували, що на острівку єсть клад: гроші і оружје всяке. В сорок п'ятім годі (1845), за великої води, одмило в піску два пістолі і кінжал; тоді люди були панські і віддали панам. Оружје, кажуть, запорозьке. Як я зазнаю, Сторожевий острівок був чімалий, на йому росли товстючі дуби, осокори високі, верби і всякий чагарь. Як сунула в сорок п'ятому годі вода, – розмила і острівок, повивертала і ліс с корінням. Такої великої води не було, та мабуть і не буде. І на цьому острівку в голові – скеля, а прохвістья – пісок. Як буває весною середня вода – острівок видно, а як велика – затопляє весь з скелею.

*Дід Тиміш Драган, 93 роки, с. Аврамівка
Катеринославського повіту, 11 квітня 1890 року.*

¹ Ляшки.

261. [Острів Оврамів і село Оврамівка] (Б)

Наша слобода Оврамівка, а трохи вище на Дніпрі, під нашим таки берегом, – Оврамів острівок. І слободу, і острівок прозвано по козакові Оврамові; колись був він запорозький сидень і жив ще трохи вище слободи і острівка, в балочці. Ця балочка теж Оврамова.

Острівок, що серед Дніпра, – то Сторожовий, стіко зазнаю. Він колись був довгий і шіроченський, і на йому був ліс, було допропасти звіра і птиці. Прозвище йому йде ще от запорожців, бо на йому стояла козацька сторожа, щоб не було обіди від турка. В сорок п'ятому годі острів підрізала вода і поваляла дерево. Після цієї води люди находили там шаблі, козацькі пістолі і ще шось – забув.

*Дід Яків Ткаченко, 70 років, с. Оврамівка (Пехотинська)
Катеринославського повіту. 2 червня 1886 року.*

262. [Острови Дубовий і Лозоватий]

Верстви за півтори або дві нізче Оврамового і Сторожового, під слободою Бердиковою, зеленіє острів Дубовий. Старі люди спрежду ще звали його Виноградним і Клубоківським, бо тут колись ріс виноград і було осідлище запорожця Клубука. Далі, як добре кійком кинуть з Дубового, – менший, зелений острівок, – Лозоватий.

На Дубовому жилі, кажуть, запорозькі рибалки Каблук, Клубук, Красульки, Чепинога; біля острова, від судового ходу, єсть камінь, котрий лоцмани і тепер звать Красульчиним. Клубуковській остров великий: буде на йому десятін сім, або і всіх десять. Дубовим прозвано уже за панського уряду, як перевівся виноград.

Супротив острова, на березі, єсть урочище Загбеева Скеля; там жив запорожець Загбей, був багатий, галдовітий і допропасти грошей закопав біля скали.

Нізче Загбееви Скали з берега потяглась в степ балічка Каблуківська; тут, кажуть, було осідлище козака Каблукі, бо по йому іноді старі люди звали і остров – Каблуківським, або Клубуківським*.

Лозоватий – це зовсім малий острівок, гляди, чи буде і десятина; він низький і на йому щогоду росте добра лоза.

*Дід Тиміш Драган, 93 роки, с. Аврамівка
Катеринославського повіту, 11 квітня 1890 року.*

* В исповедных росписях с Андреевки, на левой стороне Днепра, в числе прихожан 1782 г. встречали имена Михаил Федоровича Кабука, Григория Семеновича Клубука, Андрия Чепыноги и Саввы Афанасьевича Красулька. В 1782 году последнему отмечено 76 лет. (Архив Покровского Собора в Александровске).

263. [Острів Бобровий або Рибальський] Переказ

За запорожців на цім островку, кажуть, водились бобри, від того його спрежду і прозвано Бобровим; як перевелись бобри, і став острівок становищем рибалок, – таке йому і прозвіще дано: Рибальській, то й Рибальській.

На йому жодного літа стоять рибалкі кошем: там в курені і днюють, і ночують, як той казав, от льоду до льоду.

Дед Яков Рыбалка, 75 лет, Андреевка.

264. [Острів Кухарський] (А)

На цьому острові, як і на Хортицькому, жило, кажуть, стіко запорожців, шо аж земля стогнала. Як зігнала їх Катерина на Кубань, то на йому zostались одні старі діди, – козацькі рибалки. Старі люди колись було споминають запорожців Качкарю, Бабака, Венгеря, Майбороду і багато деяких, шо доживали віку на Кухарьскім. Качкаря жив в лощині, шо від Гавиноного острова, від того урочище і зветься Качкарине. У діда, кажуть, багато було худоби всякої і бжолі; кишло, де була хата, і тепер знать. Козак Паламарь жив супротив балки Лишньої – і урочище звемо Паламареве. Річище, шо тече поміж островом і слободою, за запорожців звалось Явтух-річка. Воно було мале і, кажуть, влітку козаки переганяли табуни і скот прямо в брод. Потім, якоїсь великої води, розмило його, став глиб великий і скрізь бистря та забори.

Після запорожців багато степу і острова, стіко тут єсть по сей бік, – одрізано Леванидові. Леванидов служив у військові і збірив пекенерів у свій повк. Як почав селить слободу, вистроїв церковку на Кучугурах, біля Круглика, і давай тоді йти до його люди відо всюди. Він було каже: “Коли не хочете, шоб силою брали вас в пекенери – ідіть селіться в моїй слободі: тут буде вам вольно”.

Поки гладив за шерстю, – йшли до його і запорозькі сіроми, і рибалки, а як повернув протів шерсти, як об’явив їх панськімі, – давай вони тягу куди хто попав. Леванидов був, може, і добрий пан, тіко сам не жив тут, а все управителі, та приказчіки хозяйїнували. Дуже, кажуть, приганяли до роботи і катували людей. Оце шо єсть забора через річище на Кухарьській острів, – це, кажуть, все люди носили каміння руками. Про давнє время панщини розказували колись діди: “Поведуть було, кажуть, людей під розки: як піднімуть плач, та голось, – так аж собаки виють”. Били розками і за моєї пам’яті, та слава Богу і цареві, шо це минулось...

*Дід Петро Баштанник, 83 роки,
с. Андріївка Олександрівського повіту, 10 січня 1885 року.*

265. [Острів Кухарський] (Б)

На Кухарському острові жили запорожці, і там багато сховано кладів. Сам я не бачив, а розповідав колись старий чоловік: “Іду, - каже, - з рибальства через острів, – а діло було, значить, вночі, протів нового году, – іду, - каже, - коли в однім місті свічечка - блись, блись! в другім – блись, блись! Потім, - каже, - як залуцать ті свічечки скрізь... Я, каже, злякався та хрестюсь”. Ото, кажу, якби на чиє щастя, то і взяв би гроші!

Ви знаєте урочище Качкарене? Там колись жив запорожець Качкаря. Поки був молодим, – бігав частенько драть ляхів, мав грошви допропасти і держав бурлашню; як зостарівсь – остався як палець: його, кажуть, гроши єсть не в однім місті.

Як був ще я погоничем, то всяк звав цей острів Кухарським, а тепер гляди чи найдеться в слободі п'ять чоловік, щоб так звали: великий острів, – та й тіко... А від чого ви думаєте прикладено йому прозвіще Кухарській? Тут покойні діди наші розказували, – побіля рибалок жили запорозькі кухарі, бо, кажуть, як звідсіль зігнали турка, було тут велике запорозьке становище. Колись на острові і по степу росла трава та комиш в чоловіка заввишки, і коней пасуть, було, всю зіму. А шо риби тії було, звіра!

Впоперек річища, супротів хати Музичиної, попової від берега та аж на Кухарській острові лежить самий камінь. Кажуть, ще за Леванидова каміння наносили солдати. Він був якимсь начальником над пекенерами, держав в якономії багато солдат і вони носили те каміння с панскімі людьмі в Дніпро, щоб то по сухому можно було возить сіно з острова, тут колись стояли і млини водяні. Інчі рибалки тепер витягають поміж камінням дубові стовби. Чи гребля вона була, чи Бог його зна, що, тіко дуби ті чорні і місні, як кремень. Це, мабуть, ще Леванидівська памнять, бо за Іваненків тут нічого не було.

На Кухарському від Дніпра, трохи низче порога Лишнього і недалеко від канави, єсть камінь, а на йому підпис; тіко її ніхто не розбере. Може, кажу, і там клад...

*Дід Яків Рибалка, 75 років, с. Андріївка
Олександрівського повіту, 1 травня 1886 року.*

266. [Острів Гавиний]

Запорожці прозвали острів Гавиним, і ми звемо так. На йому ліс, багато гавиних гнізд, а від того він і Гавиний. Так колись люди старі казали, так оце і я вам кажу. Весною, як налуплять гавинят, – тіко і чуєш шо гаа! гаа! гаа! Під негоду не вгамуються і вночі.

Густішого і кращого лісу нема, як на Гавиному. Колись на йому було

багато винограду, хмелю: може, найшов би і тепер, та мало. А звіра було тут... Найбільше дикіх коз. Були вони ще і за моєї пам'яті, а за батьківської, дідової – так і казати нічого. Було покойні розказують, що влітку, як витане вода, то вони так і плавають то з Лантухівського острова на Гавиний, то з Гавинога тудя. Плевуть, було, тіко ріжки маячать, а як багато їх, – показуєтця мов наче вода несе гільчастого дуба. А шо за дика звірюка! Було ніколи не зійдеш, хіба побачешь здалека.

Шо ж, – привольє було велике!.. Запорожці хоть і жили тут, вони, кажуть, не дуже ганялись за звіром: риби доволі, качок – тож. Ще я знаю, було як глянеш на просередь, – стіко того лебедя, журавля, гусей, качок – як та отара, так і вкріють косу!.. Після запорожців багато звалувало звіра, багато перевелось його і за моєї пам'яті.

До великої води в сорок п'ятому году були ще кози, а після того щось не взамітку. Покойний дід було як почне розказувати про козацькі вжитки та про ліс, – стіко його було тут по балках, то зараз і пісню згада.

Ой не пугай, пугаченьку,
В зеленому байраченьку!
Гей, ой як мені не пугати
Нігде ж міні проживати:
Ой де були темні балки,
Тепер стоять там рибалки...

Вона довга, тіко тепер не зведу – забув. В цій пісні говориться про ліс, шо люди попереводили, нігде і птиці знестиь.

*Дід Марко Іванович Музика-Артемченко, 63 роки,
с. Андріївка Олександрівського повіту.*

Параллельно Гавиному, у правого берега Днепра, такої же большой остров Лантухівський.

267. [Острів Лантухівський]

Низче порога Лишнього лежить великий і лісний острів Лантухівський. Тут, кажуть, був рибальській кіш запорожця Лантуха, а по йому дано і прозвіще острову.

Ще за генерала Коховського, при Катерині, тут була слобідка Виноградівка. Не даром же їй і прозвіще таке!.. Коховський замітив, шо тут, по островах і по балках, Гадючий і Вільній, багато дикого винограду, і задумав розвести такий сад, як у хана. Тоді сам Потьомка воював з ханом і набрали тіх турків в полон стіко, шо не знали куда їх і дівають. Коховський і каже: “Ну, коли хліб їсти, то треба і діло робить”. Прівіз з Криму три мажори виноградной лози і звелів тім туркам садить. Через стіко там годів уродив такий виноград, шо за двісті верст з'їзжались пани дивіться... Був і чорний, і білий, і жовтий як голубине яйце, а на смак – як мед...Було,

кажуть, як глянеш на його, то так тебе і тягне, так очі і одбіра... Може, б хто і поживився, так і сторожа велика була.

За запорожців, кажуть, водились тут дикі кози, і було їх тут допропасти. За моєї пам'яті було уже їх мало, а в сорок п'ятом годі, як затопила вода острів, вони і звалували відсіль, кажуть, в Великий Луг. На воді коза прудка і плевтима хочь десять верст...

Лантухівській острів звуть ще Лачинівським по панові, котрий жив тут після Сідельського і Шляхтина, а дехто називає "німецьким", бо землю купив німець Корнієнко...

*Дід Тиміш Драган, 93 роки, с. Аврамівка
Катеринославського повіту, 11 квітня 1890 року.*

268. Пурисові острів і могила (Переказ)

(А)

Острів, що низче порога Вовчка¹, давно звали Явленним, а потім стали звать Пурисовим і Прусовим. Біля острівка с правого боку єсть і поріжок Явленний (забора). Ще за Катерини на острові стояли кошом запорожські рибалки Пурис і Прус; Пруса ще я зазнаю: він довго рибальчив після смерті Пуриса. На цьому островку багато людських кісток. Сидні розказують, що там колись билось два царя і одного царя вілягло все військо. Це було дуже давно. На березі, супротів острівка, покопані городки, а дальше в степ єсть Пурисова могила, де, кажуть, сховані гроші.

*Дід Михайло Антонович Книрик, 92 роки., с. Язикове (Федорівка)
Катеринославського повіту. 26 січня 1886 року.*

269. [Пурисові острів і могила] (Переказ)

(Б)

В степу, версти чотирі від Дніпра, біля Гадючої балки, єсть могила Пурисова, а на Дніпрі, низче Гадючого порога, – Пурисів острів. Колись то, кажуть, жив тут запорожець Пурис і був він дуже багатий. Там, де тепер німецькі степи, – все були його роздоли: тут ходили його табуни і скот, по балках – пасіки, а на острові рибальській кіш Пуриса. Багато його, кажуть, і грошей десь в землі... Його могила пошти вся скопана, а чи найдено гроші – ніхто не докаже. Пурисів острів, кажуть, і в старі годи був такий, як і тепер, тіко тоді на йому був дубовий ліс і росли груші. Після Пуриса тут ще, кажуть, рибальчив дід Прус, від чого маркусівці² і острів прозвали Прусовим.

¹ Так називають в народі последний Днепровский порог, известный под именем Гадючого и Вильного.

² Жители деревни Маркусовой, офиц. Павло-Кичкас.

Від порога, де скеля, на йому було два городки (редута); вони були високі, а в сорок п'ятім годі (1845), як була велика вода, – позмивала так, що не осталося і сліду їх. Того году багато полягло лісу, тоді ж на острові, вирило водою глибоку яму, повнісіньку людських кісток. Як глянеш, було, на ті голови, то аж мороз поза шкурою дере...

Як був я парубком, то було рибальчимо на порогах; з нами рибальчив і старий дід Орел з Іваненкової (Андреевка). Оце було як станемо варить вечерять, то тільки і балачки, що про стародавні вжитки. На Пурисовому острові, розказував він, побито вармію якогось чужеземця. Орел був запорожского коліна: у його і звичай був козацький, і мова козацька; пустіх слів не знав, а що не скаже, було, то все до діла і до ладу. Молиться, було, не так, як оце ми, грішні, харамаркаєм, а як стане на восток, то далеко чуть, що молитися... І не такі молитви, як у нас, а старинні козацькі, і все про Миколу та про Покрову...

*Дід Ілько Савоська, 82 роки, передмістя
м. Олександрівська – Слободка, 6 травня 1887 року.*

270. Пурисові острів і могила (Переказ)

(В)

В дополнение к предыдущим преданиям могут служить интересные рассказы старожилов меннонитских колоний Старый и Новый Кронсвейды.

В 1845 году, по словам 70-ти летнего Франца Паульса, на острове Пурисовом вода отмыла яму, наполненную человеческими костями. Между костями находили заржавленные кремневые ружья, железные, поменьше куриного яйца, пули и сабли. Одна сабля найдена с рукояткою, обтянутою золотою проволокою. Ружья и сабли несколько больше тех, какие употребляются в настоящее время; в особенности длинны ружейные стволы. В речисце, разделяющем остров от правого берега Днепра, после 1845 года найдено две бомбы около двух пудов каждая; затем каждая бомба с отверстием и ушком, а в ушко каждой продеты концы цепи. Бомбы найдены ниже заборы Явленной, между камнями. До 1845 года один крестьянин по имени Прокоп (фамилии не помнит), нашел на острове Пурисовом, около скалы в северной части, несколько старинных серебрянных ложек, ножей и вилок; все это он сбывл "жидам-шинкарям за плевые деньги".

По песчаным буграм правого берега Днепра, вблизи колонии Старый Кронсвейд, много находили стрел и пуль.

*Колонія Старий Кронсвейд
Катеринославського повіту, 10 квітня 1890 року.*

271. Пурисові острів і могила (Переказ)

(Г)

Остров Пурисов по рассказам 80-летнего старца Исаия Гергардовича Крапа, известен ему под именем Дубового; так, по его словам, он писался и на старых планах. Этот остров принадлежит колонии Новый Кронсвейд; под ним около 20 десятин, при длине 1 версты и ширине до 100 саж. Другой меннонит, Яков Петрович Унрау, подтверждает, что редуты на острове Пурисовом действительно существовали. Он сам рыбак с давних пор, знает остров и следы одного из редутов может указать и теперь. До 1845 года оба редута были довольно хорошо заметны, отстояли один от другого шагов на 30.

*Новий Кронсвейд,
28-го січня 1890 року.*

272. Південноруські степи в давнину

Колись було на степах бур'яни та комиш такі, що більші чоловіка, а трави по пояс, бо ніхто їх ніколи не косив. Зімою, було, на степу пасемо скот, як нема снігу; сіном топимо, з сіна робимо загаті вмісто заборів, і обгорожуємо двори; сіно було ніпочом. А як був год неврожайний, що не вродило ні сіна, не хліба, а все випалило, то було чоловік розгребе загату та лучче сіно дасть скотині, а хужим топе. Косить тоді було дуже трудно, бо між травою була нежерь (стара трава). Як пригонять було до стога отару овець, то верх з скирди скинуть геть (верхнє було гниле), а добре розкидають по бокам та й годують овець. Як один стіжок чоловік згодує отарою, то жене її сажень за тридцять до другого і годує уп'ять. А мало тоді було звіра всякого та птиць: Боже мій!.. Тепер все перевелось: ні тіх птиць, не того звіра; тіко зайця, вовка, та гавряха і бачиш. А річки Кашлагач, Волноваха, – хіба такі були як тепер, що літом нігде й жабі сісти? Вони ж колись не висихали, і риба в їх було аж кишить. Забреш, було, ругелію раз, то й є риби та раків мішок. Та то ще нічого, що ругелію, а то було хлопці підуть і без ругелі та, гляди, разів зо два зо три забредуть штанами, позав'язувавши холоші травою, то є й на казан. Тепер би й люди сміялись, якби ловив штанами, і риба б не ловилась, бо вже хитріша стала, а тоді ніхто нічого і не замічав. Було парубки, а іноді і молоді чоловіки як постають без штанів у ряд з косами, та як зайдуть по ниві, так аж шумить.

*Записано Я. Новицьким зі слів селянина Маріупольського повіту
Катеринославської губернії
Андрія Костенка.*

273. [Про багатство запорозьких степів у давнину]

- Что, диду, вы одни здесь и козакуете?
- Ні, вдвох – товарищ поплів десь навідається у слободу.
- А ловите чем?
- Ловімо сітками, та толку мало.
- Что ж, время такое подскочило или год?
- Год такі: не ловітся от льоду до льоду. Колись було чи сітку закинеш, чи ятір поставишь, – так сама і налізе, а теперь Бог його зна, чи риба розумна стала, чи її мало, а нас багато... Воно так і звір, і птиця: як охотників намножилось, так і перевелось все.
- А должно быть, диду, было зверей да птицы много здесь когда-то?
- Богато було за нашої памяти, а ще більше за наших дідов. Тут жили запорожци, степа були вольні, слободи де-не-де. Старі люди колись було розказують, шо як вийдеш до Дніпра, як глянешь на коси, так і чьорніє, і біліє птиця. А як пужнешь з рушниці, так похмарніє* від неї, шо й світу божьяго не видно. А крику того було на косах! І журавлі кричать, і чапля, і чайка, і качка, і кулік, і крячка. А огарів було, а лебедів – видно-невидімо! А звірю того! оціх хавряшків тоді не було, а шо вовків, шо лисиць, шо зайців, бабаків, коз дикіх – страшно й подумать.
- А куда же девались эти байбаки (сурки), козы?
- Коз охотнікі вивелі, а бабакі змандрували. За місто бабаків набігли до нас оврахи.
- Откуда же они появились и как давно?
- Ішли вони з захода сонця, й йшла їх така сила, шо нігде було і возом проїхать. Дійшли до Дніпра, та так і сунули на той бік. Це було або в сорок третьім годі, або в сорок восьмому – забув.
- А диких коней, диду, тут не було?
- Були й коні, були й свині дикі. Це ще за запорожців. Коні ходілі по бурьянах табунами; оце було як порасходяться по кущах, то жеребець вибіжіт на могілку та як зарже, як свисне до їх – вони так докупкі і сбіжаться.
- А большего роста были эти кони?
- Ні, невеличкі. Так сказать вам, як не збрехать – як наше лоша – двухлітове. На масть сіренькі, а спинка мишаста.

274. [Запорозький степ]

- А границы запорожских земель не можете, диду, определить?
- Можу. З півночі (севера) вона була по Оріль-річку: там і тепер стоять кріпості; с полудні (юг) – по Кіньську, на восход сонця – до донців (Земля Войська Донского), на заход сонця – до Соснявки та Бога-річки.

* Потемнеет.

- Кто же определил эту границу?
- Так уже одвойовано запорожцями от турків та ляхів.
- А туда к морю, за Конкою, какой народ жил?
- Татарва, нагайва, кімлашня. Там їх аули були, мечеті. Степь у їх добрий був, скоту, коней, овець було допропасти. Вони було ніколи не косять сіна, а так цілу зіму і пасуть.
- А когда глубокий снег выпадет?
- Все одно: тоді трави та бурьян росли вище чоловіка, так шо скоту можно було щіпать і поверх снігу.
- А запорожцы косили сено?
- Хто косив, хто і так обходився: запорозький степь був однаковий, як і татарський.

275. Місцеві перекази, зібрані під час подорожі на Дніпровські пороги

В конце мая 1875 гола, во время поездки на Днепровские пороги, нам пришлось проживать несколько дней в лоцманских селах, Камянке и Старых Кодаках, выжидая благоприятной погоды, чтобы проплыть пороги на плотках. Села эти населены еще во времена запорожцев, и нам казалось, что в них более чем в другом месте можно легче всего собрать исторические предания и песни. Действительно, мы не ошиблись: в этих селах сохранился еще чисто запорожский дух, и они богаты преданиями и песнями старины. Но и здесь, как и во всех малорусских селах, нелегко заставить старика пропеть ту или иную песню или рассказать что-нибудь о прошлом. Малоросс делается развязным и доверчиво относится к вам только тогда, когда вы сумеете расположить его к себе, когда познакомится с вами ближе, узнает цель вашего приезда, выведает”, не чиновник ли вы” и наконец, когда вы в его убогой хате разделите с ним вместе хлеб-соль и чарку водки, а потом угостите и его в свою очередь. Последнее условие самое главное в быту хлебосольных малороссов, и нам везде приходилось прибегать к этой мере, в особенности, имея дело с стариками. Встречались немало и таких рассказчиков, от которых трудно услышать что-нибудь прежде, чем он выслушает вас. ”Ви люди грамотні, ви розкажіть нам що-небудь про старовину, бо більш нас знаєте”. Вот что большею частью отвечают на просьбу рассказать что-нибудь. Разумеется, передашь один-другой факт старику из истории родной Малороссии, передашь раньше записанное где-нибудь историческое предание, расшевелишь этим старика, и тогда успевай записывать. Таков нам попался и лоцман с. Камянки, Осип Омельченко, с преданиями которого мы сейчас познакомим наших читателей. Передаем слово в слово записанные нами рассказы о могилах.

276. [Могили”Близнюки”. (Клад)]

Ще не було села Камнянки, а в Старіх Койдаках (в трех верстах ниже Камянки) шинкував мужик. Приходе раз до його чоловік й каже: “Дай горілки!” Шинкарь дав. Випив чоловік горілку й каже: “Ходім за мною, я тобі заплачу”. Привів його с Кайдаку аж до могил Близниців, а там льох очинитий; в льоху сидить старий чоловік, заковатий в залізо. Той чоловік взяв у закованого діда грошей і віддав шинкареві. Пішов шинкарь додому, а чоловік, випровадивши його, вернувся назад у льох і після того шинкарь вже більш його не бачив. Розказував шинкарь, шо льох на полудень від шляху, під могилою, збоку. Дехто із старіх балакають про льох, шо він і тепер з грішми.

277. [Сторожова могила]

В старину були забіги. В робоче времня, в жнева, стоїть, було, козак з віхою на Сторожовій могилі і дивиться кругом, бо з неї видать скрізь, то оце як забаче було, шо йде орда, то він віху об землю і тіка в Кайдацьку кріпость. Люди було в степу все поглядають на віху; углядають, було, шо віхи нема, та втікають і собі в кріпость. Віху ту далеко було видно, бо й віха висока, й могила висока.

Могили Близнецы и Сторожевая находится вблизи Камянки и Кодак. Первые две видно с берега Днепра, на горе (вблизи деревушки Мандриковни), а вторая удалена в степь. С могил отлично можно наблюдать окрестности.

278. Могила Сторожова (на степу с. Старий Кодак Катеринославського повіту)

(А)

В старину були великі забіги. В жнива стоїть, було, козак на могилі і дивиться кругом. Як тіко забаче, шо йде орда, – він віху об землю, сідає на коня і дає знать в Кайдацьку кріпость. В степу люди забачать, було, шо віхи нема, та й тікають в кріпость. Віху ту далеко було видно: і віха висока, і могила висока.

*Йосип Омельченко, 70 років, Лоцманська Кам’янка
Катеринославського повіту, 28 травня 1875 року.*

279. [Могила Сторожова]

(Б)

На Кайдацькім степу єсть висока могила; звать її Сторожевою. За наших прадідів там стояли гардони – запорожська сторожа. Хто б не був на степу, – всяк поглядує на ту могилу, бо на ній стояла віха; як віха стоїть – жни, коси, громад; як тіко віха похилилась, – ото вже хватай

дітей, займай скот і мерщі в кріпость, бо орда вже недалеко! З могили добре видно всі округи. Запорожці як побачать було дим, куряву, або звір, птиця полохається в степу, – ото вже й знають, відкіль суне орда.

*Дід Трохим Ковбаса, 88 років, с. Язикове (Федорівка)
Катеринославського повіту. 6 липня 1886 року.*

280. Могила Галаганка

Жили на цій могилі розбойники з ватагом¹. Як забачать було з могили, що їде чумак шляхом, то винесуть ратище і застромлять над шляхом. Як доїжджа чумак, то вже й зна, що треба класти всього потроху с харчів, які в його є; покладе і їде собі дальше. Які чумаки нічого не клали, то розбойники їх грабили. Це було після того, як цариця стакувала Січ, бо розбойники були з запорозьців.

В Сухачевці², літ десять уже буде як умер старий дід, покійник Прихідько. Було ще за жинні старий дід багато де чого розкажує про Галаганку. Було, каже, йому літ дванадцять, як пас він вівці біля Галаганки. Раз, каже, стали варить куліш, - коли до їх приходе п'ять чоловік: два заковані в залізо, а три ні; ті два були, кажуть, розбойники, а три чоловіки гнали їх в Томаківку³. Наварили чабани кулішу і дали всім п'ятьом попоїсти. От як попоїли розбойники куліш, повставали, помолились Богу, подякували і кажуть чабанам:

- Отут, хлопці, шукайте гроший; тут, - кажуть, - на всхід сонця, біля могили, закопано гроший дуже багато: один льох з золотом, а другий з ломом⁴. Приміти, кажуть, на льоху, що з грішми, лежать чотири каміня, на дверях якраз, зверх землі; на льоху, де лом, нема приміти.

Погнали розбойників, а чабани й заходились ножами та палічками копати. Копали, копали й понаходили каміння, та такі великі, шо й з міста не зворухнеш; бачать, шо нічого не зроблять, та взяли те каміння, та й загорнули уп'ять землею і більше вже й не копали.

Як виріс Прихідько, то взяли його в салдати, і там він був тридцять літ. Після служби прийшлося йому чумакувать; віз він раз хуру з губернії в Кічкас; приїхав до Галаганки, пустив волів на пашу, а сам заходився шукать приміти, де колись він бачив каміння; шукав, шукав с півдня і не найшов того міста. Старі люди кажуть, що тіх грошей і досі ніхто не забрав, бо вони глибше ввійшли в землю.

¹ Ватаг це б то старший отаман у розбойників. Примич. Рассказчика.

² Село в 12 – 15 верстах от Камянки за г. Катеринославом над Днепром.

³ Село Катеринославского уезда, между г. Катеринославом и г. Никоподем, в степи.

⁴ На вопрос, не знает ли старик, какой лом был в леху, он ответил: “та бачите який це лом: це, кажуть, то ризи срібні та золоті з ікон, то посуда разна золота та срібна, може поламана та погнута. Казав Прихідько, що було запорожці з Польці всього понаносять, бо й панів і церкви їх грабували”

Могила Галаганка находится в 20 - 25 верстах от Днепра, на Языковской степи, Екатеринославского уезда. Мимо нее издавна проведена почтовая дорога, по направлению от Екатеринослава в г. Александровск.

281. Степові могили Маріупольського повіту Катеринославської губернії

В Мариупольском уезде нам удалось записать несколько преданий о более выдающихся степных могилах. За сообщение преданий, мы в особенности, обязаны крестьянину села Ольгинского Андрею Иващенко (Евпаку по уличному). Иващенко старик бывалый, жил в забродах, т. е. на рыбных заводах у Азовского моря между сбродом беспаспортных буралак (сходившихся туда в сороковых годах со всех концов России), выслушивал от них предания, рассказы, сказки и песни старины. От него нами, кроме преданий о могилах, записано несколько замечательных сказок и запорожских песен. Но приступим к передаче рассказов о могилах.

Записав Я.П. Новицький

282. [Капітан-могила]

Предание говорит, что настоящее название получила могила вследствие того, что на ней убит какой-то капитан. По рассказам, дело было так. Во время царствования Екатерины II, когда поселения были редки на просторных южнорусских степях, на могиле занимала пост шайка лугарей, предводительствуемая “ватагом”. Степи теперешнего Мариупольского уезда, прилегающие к Азовскому морю, назывались тогда “Погорилого участок”; на степях бродили многочисленные отары овец, принадлежащие какому-то капитану. О капитане предание говорит крайне сбивчиво: иные утверждают, что это был купец в капитанском чине, другие уверяют, что это был человек, носивший фамилию “Капитана”, третьи, - что это был богатый помещик, капитан. Но как бы ни было, история идет о Капитан-могиле. В то время, говорят, как капитан следовал обозрывать отары в степях, его убила разбойничья шайка на могиле и взяла денег 40, 000 руб. О том, что эти сорок тысяч до сих пор хранятся зарытыми вблизи могилы, мы из многих рассказов крестьян, говоривших с одинаковою точностию, передадим рассказ знакомого нам старика Иващенко. “На Воздвижиння, в шісьдесят хторім годі, їхав я з села Николаєвки¹, з ярмарку. В однім огороді набрав з криниці води в боклаг та й поганяю воли селом, мимо хати старого діда,

¹ Село Николаевка Мариупольского у.

Абрама Волика¹. Дід сидів на призьбі, бачив, що я брав свіжу воду, та й каже:

- Дай міні, сину, холоденької водиці напиться.

Я підніс.

- Отакі люди царство заробляють і щастя запобігають, - каже дід. А я й кажу:

- Щастя як трясця, - кого схоче й нападе.

- Так, сину, не кажи. Відкіля ти?

- З Ольговки, - кажу.

- Ти знайш Капитан-могилу, що вище Платонівки?

- Знаю.

- Піди ж, там коло неї закопано сорок тисяч карбованців гроший; на їх положена Вангелія, хрест, а зверху двадцять копійек мідніх, щоб вони не сходили з міста, бо сребро сходе з міста.

Я й питаю:

- Скажіть, діду, приміту: чи у могилі, чи від могили де?

А він і каже:

- Ти знаєш Ботки (балку), що на Корелівським (с. Карловка) степу, де і вода є?

- Знаю.

- Од могили до Ботків одмірь сорок сажень, то там єсть приліпка – яма; там викопав платонівський чоловік гроші, та хоч і взяв, та мало².

- Чом же ви, діду, синам своїм не покажете, де гроші, або сами не викопаєте?

- Тим, сину, що я з ними не в ладах живу; сам же не хочу, бо як закопували гроші, то цілували хрест і Вангелію і дали таку присягу, щоб нікому з нас не викопувать.

А далі дід і приказує міні:

- Піди, - каже, - на ніч під Виликдень, та заміть, де гроші, бо на тім місті покажиться тобі вогонь; ти заміть місто і тоді коли захочиш, то й викопайш; та тіко не лай мене, - каже дід.

Я попрощався з дідом і поїхав додому. Перед Покровою, в тім же годі міні прийшлося їхати в Марнаполь (Маріуполь), з пшеницю поз могилу. Став, знаєте, біля могили, подумав про ту приміту, що казав дід, одміряв сорок сажень од могили до Ботків: так і є; мене тоді і дуще охота взяла, бо думав, що правда. Замітивши приміту, я з'їздив в Марнаполь, і вернувся назад. Вже аж через три годи міні прийшлося навідатися до

¹ Дед Вольк, один из участников разбойничей шайки, умер в конце шестидесятых годов в глубокой старости.

² В народе действительно ходят слухи, что крестьянин с. Платоновка выкопал деньги у Капитан-могилы.

грошей, бо все боявся мужицьких наговорів, що, кажуть, "буде на тебе квочка кидатся та буде на тебе гора навертатся". Протів Виликодня я взяв і пішов на ніч з мішком до Копитана могили, а з собою набрав святощів: дарника торішнього, херувимського ладану і страшну (страстню) свічку. Прийшов, одміряв сорок сажень од могили до міста, де колись замітив, сів на урочищі, обчеркнув кругом себе палицею, як казав дід, прочитав воскресну молитву (Да воскреснет Бог) і сижу. Сидів цілу ніч і нічого не бачив. Стало розвиднятися, а я, не побачивши нічого: ні страшного і ніякого, взяв собі палицю та й пішов додому. Іду та все лаю того діда: "Сучий сину, мошеннику, обманив мене, що через його я тіко гріха набрався: ні в церкві не був, ні Богу не молився". После этого Андрей Иващенко рассказал нам характеристические черты из жизни деда Волька. "Покойный старий Волик, царство його душі і хай Бог простить, шо налаяв (крестится), любив горілку пить. Як нема було в його грошей, то він візьме іконку та й піде просить по чужім слободам, де його не знають, мов на церкву. Напросе грошей та й пропье". Капитан-могила расположена на возвышенной степи, откуда далеко окрестности и могили Чорна и Ведьмидь могила. Из-под кража, на котором могила, берут начало 6 степных реченок: Кальчик, Кашлагачь, Шайтанка, Ботки и Сухая и Мокрая Виковахи, орошающие степи Мариупольского уезда по разным направлениям.

283. Ведмідь – могила

О"Видьмидь" могиле нами записаны рассказы от трех крестьян, в с. Благодатном (Мариуп. уезда). Яким Сковердяка передал следующее:" Як жила по ярам¹, біля Видьмідь-могили нагайва², то наше військо ставило на могили пушки і виганяло їх із ярів на гору та й било їх. Це було за царя Петра, коли ще Азов був турецькою столицію.

Старик Андрей Костенко, на вопрос, не знает ли, отчего могила получила название "Видьмидь", сообщил ходячее в народе предание такого содержания: "Як я був ще малим, то старі люди було розказують, шо явились там гроші³; люди було тіко шо стануть копать уночі, то видьмідь зопнеться на задні лапи, йде на людей і реве. Звісно ніч, видима смерть страшна, то вони й тікають. Від того й названа вона Видмідь могилою".

Крестьянин Семен Гольк, вслушавшись в рассказ Костенка о могиле, добавил и от себя несколько слов: "Ця могила більш Капитана-могили і

¹ Яр – балка, овраг, провалье.

² Нагайва – нагайці, що кобилятину їдять; нагайвою іноді називають і татар. Примеч. рассказч.

³ Де є гроші, то там, кажуть старі люди, огонь показується вночі. Примеч. рассказчика.

стоїть на цілині. Я як пас вівці Івана Аліксандровіча Карпова¹, літ тридцять буде тому, то все було як вийдеш в жарку пору на неї, то на ній так вітер і гоне. Пас я там вівці года три, а тепер як їдеш мимо могили, то все зайдеш на неї та подивися, де колись хлопцем грав у сопілку та ночував літ троє”.

Могила “Видьмидь” знаходиться вблизи села Стретенки, на юго-запад; ее видно за десятки верст.

284. Дворяньські могили

На юго-запад от села Ольгинского, в трех верстах, возвышаются шесть небольших могил, из числа которых две побольше. Могилы эти по величине не замечательны, и мы бы прошли их молчанием, но обратили внимание на найденные в них в разное время вещи, как передали нам об этом Андрей Иващенко и Андрей Костенко. Иващенко передал: “Дворяньськіми могили названі за те, що там був колись хутір якіхсь-то дворян чи що. Літ двадцять п’ять або й більше буде тому назад, ольговський чоловік Глаголь (покійний) роскопував ці могили і в одній, не знаю тіко в котрій, найшов залізне стремено; стремено було більше, чим тепер у нас роблять, і зроблено на инчий манір”.

Андрей Костенко, говоря о тех же могилах, сообщил: “В Огльовці жив старий Глаголь, котрого я ще добре зазнаю. Він було тіко те і робе, що ходе уночі з лопатою на могили копать гроший. Раз пішов він на Дворяньські могили, став копать і викопав дуже велику макітру; макітра була чи чирипьяна, чи каменна, не знаю, а чув тіко, що велика та місна; в макітрі було чи попіл, чи уголь, чи так якась жорства². Він, кажуть, узяв ту макітру і з год або й більше держав її у себе у скрині; а далі одніс її на прежнее місто та й закопав. Кажуть, шо в тій макітрі і були гроші, та він тіко не вмів їх узять; пожививсь хтось, та другий, бо кажуть люди, шо ту макітру хтось одкопав, тіко місто зосталось”.

Этим мы и окончим наше описание могил Мариупольского уезда. Теперь передадим записанное нами в Мариупольском уезде, от Иващенко³ предание о замечательной могиле Савур, которая воспета народом в думах и песнях. Савур-могила, по словам Иващенко, находится в Земле войска Донского, вблизи сел Обросимовской, Голодаськи и Савуровских хуторов (ближайших к могиле), недалеко от речки Кринки. Расположена она на высоком кряже, и с ней видны довольно далеко окрестности. Предания о Савур-могиле записаны от нескольких стариков, но в общем они сходятся между собой, и мы остановимся на рассказе Иващенко.

¹ Фамилия какого-то помещика.

² Шось таке, піском наче взялось. Примеч. рассказч.

³ Иващенко виходець из Полтавск. губ.

285. Савур – могила (А)

На Савур-могілі колись-то жив ватаг Савва і держав шайку розбищак, таких як сам; жили розбойники в таких землянках або курінях; куріні їхні були понад могилою, бо їй досі zostалися глибокі ями. Біля могили якраз над Великим чумацьким шляхом, що зветься Ростовською дорогою, стояло ратище. Було як нічого їсти сердегам, то вони винесуть повсть або ряденце, простелять біля ратища і покладуть на ряденце те все, що в їх посліднє zostалося і чого треба: чи там риби, сухарів, хліба, пшона, соли, цибулі або там чого другого і виглядають чумаків. Проїздять мимо чумаки, подивляться на рядно, то вже ї знають, яку подать їм треба давать: той висипле сухарів, той соли, той риби, і їдуть собі з Богом. А як же котрий чумака не догадається, а більше того, що не захоче дати¹, то його грабили, а непокорний, то ї били, – було всього. На простого чоловіка було ніколи не кидалися, а жидам, ляшкам та ляшським панам, так уже, кажуть, доставалось.

Літ сорок буде, ми їхали з Полтавської губернії з Гадяча, в Ростов за рибою; їхали поз Савур-могілу; на могілі тоді стояла здорова каменна баба. Товариші мої, котрі проходили біля могили не раз, вели мене на неї, щоб познаменуватися з бабою.

- Так, - кажуть, - годиться, хто перше їде, - вони, значить, щоб то хотіли мене піддурити, а я ї не зхотів з нею знаменуватися. Тепер на могілі вже тієї баби нема, а zostалась як раз на виршку могили яма, де жив сам Савва, а в тій ямі росте куш бузини.

286. [Савур – могила] (Б)

Передаваемое дальше предание записано в с. Новотроицком, от 62-летнего старика Павла Шелеста, и мы сообщаем в таком виде, в каком она схвачена карандашом, из уст рассказчика.

“Жили мій покойний батько ще в Харьковській губ. Вальківського уезда, у поміщика Питра Матвіевича Кролевцева, у слободі Грипівці. Були тоді люди паньські. Мене ще на світі не було, а батько мій, Семен, були у погонцях і доставляли з другими людьми провизию для війська, котре стояло біля Азовського моря. Тоді ханцуз воював чи що. Земля, де тепер живемо, розказували покойні батько, була не наша, і не скажу вже вам, чия вона була, а може ї совсім її не було хазяїна. Кажуть, був край чисто дикий: шо за звіра та птиць всякіх!.. Були, кажуть, і коні дикі,

¹ Про те, що треба давать всяк чумака знав тоді добре, бо все було балачка між чумаками їде про Савву. Воно ї тепер, як проїздять чумаки Савур, то ї кажуть: “Нема Савви, нікому з чумака ї подати брати”. *Примеч. рассказч.*

і свині, і кози, і всяка там птиця, котрої тепер нема, бо вже попереводилась. От мій покійний батько їхали з хурою: везли там то сухарі, то крупи, то пшоно. Переїхали Самар-річку, і стали їм попадаться понад шляхом байраки, такі ліски, значить. Заїхали вони от Самари днів за три, за чотири вже далеко, і ніхто їх не займав. Стали вони доїждять до Савура-могили, коли дивляться – що за пришта! в байрачку, що над шляхом, стоїть ратище, застромлене в землю, а біля ратища лежить хусточка; на хусточці посипано небагато соли, пшоно пучка і ще там дечого. Ніхто с погонців не знав, що воно за знак. Батько мій узяв та й швірнув його геть-геть от дороги; хусточки ж не займали, бо боялись: думали то колдовство яке. Тіко стали од'їждять від того міста, де було ратище, коли це з лісу: Бух! Бух! Бух! Так і повалило три воли у вальці. В одного погонця був хлопець, літ там сімнадцяти чи як, і він був такий родимий, що не на худо ріс, а на добро. От хлопець і каже:

- Добийте вола того, котрий мучиться, поділіться та зваремо кулішу.

Вони так і зробили: добили вола, поділили його, наварили кулішу з маханом і давай їсти. Тіко що стали їсти, - коли до їх з лісу виходе три чоловіки, і один іде та кричить на все горло:

- Рятуйте, хто в Бога вірує!

Погонці дивляться, коли в того що кричить, очі так і повилазили, і тіко на жилах тиліпаються, а другі два ведуть його під руки. То самий був Савва, котрий мів розбойників на Савур-могілі. Прийшли ті люди до возів, а Савва й питається в погонців:

- Чи не найдеться між вами доброго чоловіка, котрий поробив би таке, щоб очі стали на своєму місці?

А товариші його й собі просять. Погонці не знали, що їм і отвітить. Хлопець же лежав на возі і нікому не показувався. Батько його встав, пішов до воза і пита:

-Шо їм отвітить?

Хлопець і каже:

- Скажіть сліпому чоловікові, нехай нам доставе три вола, триста карбованців і те ружжьо, котрим убиті три воли.

Сказав погонець Савві, щоб доставив він все те, що казав його син, а Савва і велів принести ружжьо. Показали ружжьо хлопцеві, а він і каже:

- Це не воно.

Принесли друге.

- І це, - каже, - не воно.

Савві дуже не хотілося давать свого ружжя, та треба, бо очі миліші. От він і послав забрать ружжьо, гроші і три вола. Хлопець подивився на ружжьо і каже:

- Оце так воно!

Забрав він те ружжьо, гроші і воли та й каже:

- Принесіть в казан води.

Товариші Саввині принесли води і поставили на траві біля хлопця. Хлопець узяв, вирвав трави, зробив кропило, прочитав якусь молитву, що ніхто її не розібрав, покропив Савву, повдавлював йому очі в ямки і велів умитися водою із казана, а сам пішов та й заховався між возами. Умився Савва, блимнув очима і став бачить. Дививсь, дививсь на погонців, – ні, не баче того, хто над ним насміявся; він тоді й давай питать. Погонці не показують йому хлопця. Коли це вийшов хлопець, а Савва зразу й пізнав його.

- Молод молодець, ти високо літаєш, - каже Савва.

Сказавши це, попрощався тоді Савва з погонцями і пішов на Савур-могили, до котрої було гонів може десять (около 2,5 верст). Одійшов ще геть-геть, став він та й гука:

- Ну згадаєте ж ви мене! Посміялись ви надо мною, буде вам ще хуже!..
А хлопець і каже:

- Коли так, то не дійдеш ти до свого куріня і за три дні!

Сказавши це, він щось прочитав, і над Саввою зробилась мов річка (воно річки не було, а Савві тіко так показувалось). Давай тоді Савва з товаришами ту річку перебродить; бредуть, бредуть, та все й на однім місті. Поїхали погонці дальше.

От через три дні вже одвезли все до війська, котре недалеко десь стояло, і вернулись третіх суток уп'ять на те місто, де варили куліш, біля Савур-могили. Дивляться, - коли Савва з товаришами ходить на тім самім місті, де їх оставили погонці; штрикають паліччям в землю, мов у воду, і броду ніяк не найдуть, щоб перейти на той бік. Погонці заходились варить куліш. Савва подивився у ту сторону, де стояли погонці, і показалось йому, що то стояла слобода. Прийшов він до їх, а хлопець і каже:

- А шо, посміявсь над нами? Не будь же ще два твої товариші, шо на Видмідь-могилі та на Горілому Пні, то я б і тім очі повидовбував, щоб людей подорожніх не оббірали.

Став Савва просить прощення у погонців, а хлопець уп'ять йому й каже:

- Іди, чоловіче, з Богом!

Пішов Савва на Савур. Як поїхали погонці додому, то вже Савва більше не жив на Савурі і покинув своє кишло. Покинули свої кишла і ті два ватажки, котрі жили на Ведмідь-могилі і Горілому Пні, бо ними завідував Савва.

Рассказчик называл ватага Савур-могили Савву и других двух его сообщников (имен которых Шелест не знает), живших на могилах Медведь и Горелый Пень, еретиками. Савву называл главным "ватагом-

атаманом”, а остальных двух – ”ватажками-послушниками”. Могилы Савур, Горелый Пень и Медведь расположены у проезжих больших дорог, из которых две и теперь, как нам известно, существуют – первая ”Чумацькій шлях” над Савур-могилой и вторая ”Великій шлях і Поштова” над Медведь. О могиле же ”Горелый Пень” мы не могли положительно узнать, где она. По словам Шелеста, Горелый Пень где-то ”над Донцем чи що”, все три ватаги имели шайки лугарей или, как выражается Шелест, ”товариство охотників до розбою”. Ватаги всегда делились добычей, и львиная доля, разумеется, доставалась Савве. ”Було, - говорит Шелест, - як на якій могилі єсть багата добіч, то ватаг тії могили і виставля уночі високе ратище, а до ратища прив’язує хлак і великий фінарь, шоб видно було; то оце ватаги з другіх могил забачать огонь, то й з’їжаються туди с товариством і діляться. Той ватаг, шо стояв на Видьмідь-могилі, викидав хлак і фінарь перше у себе, тоді на Копитан-могилі, котра ближче до Чьорної, а потім уже на Чьорній, котра була ближче до Савура”.

В заключение старик Шелест рассказал, что семь лет тому назад, он был на Савур-могиле. С детства он помнит, что вблизи могилы был дубовый лес, а теперь его нет. ”Сплендрували, – говорит он, - zostались де-не-де пеньки, а од їх ідуть одростки”.

Не так далеко от Савура, южнее, уцелел лес Леонтьев байрак, состоящий в ведении правительства. На самой могиле и теперь остались камни да глубокие впадины ям – места бывших землянок лугарей. Савур-могила, по замечанию Шелеста, высока, потому ”шо на могилі стоїть ще могила”; другие говорят, что она расположена на высоком краже. Вблизи Савур-могилы протекает небольшой приток – Міжа-Кринка, впадающий с правой стороны.

Я.П. Новицький

287. [Савур – могила] [В]

Колись то була така пословиця в старих чумаків, шо каже: ”Савур¹ могила, Теплинський² ліс, де бере чумаків біс”. Жив колись на Савур-могилі Сава козак з товариством. Було поставе ратище біля шляху, а біля ратища простеле повсть. Чумаки й кладуть: хто хліба, хто соли, хто зерна якого сипе. Хто покладе, то той й байдуже, проїде; хто не покладе, то тому вже й біда, про того вже й пословиця говоре.

¹ Могила Савур стоїть в Донщині, між річками Міюсом і Кринкою. Мабуть буде верст сорок до неї от того міста, де Міюс сходиться з Кринкою. Кринка біля самої могили. (Примеч. рассказчика).

² Ліс Теплинський стоїть за городом Славьянським, Харківської губ., верстов мабуть шість, або й сім от города (Примеч. рассказчика).

Раз їхали чумаки поз ратище, а з ними був невеликий хлопець. Стали вони сипать зерно в повсть, а хлопець і каже:

- Не сипте – проїдемо й так; а хто нападе, то я побалакаю з ним, і проїдемо благополучно.

Послухали чумаки хлопця, не сипали ні зерна, ні хліба не клали і поїхали. Од'їхали од ратища, - коли це гоняться розбойники, а між ними і сам Сава. Догнали чумаків, а хлопець і вчипивсь з Савою балакати. Сава замітив, що то хлопець був з розумних, та й взяв його з собою, а чумаків пустив. От, звісно, хлопець пристав уже до їх у шайку і знав, де що ховалось.

Раз послав Сава своїх гайдамак у Київську губернію, а там їх половили і забрали в москалі; взяли й того хлопця, що заграбував Сава у чумаків.

Проїшло з тієї пори вже багато год, і самого Сави не стало на могилі. Пасе раз чоловік біля могили скот, а тут находять дощові хмари. Став пократать дощ, а скотарь зійшов на могилу, сів серед неї, нап'яв сіряк і сидить під ним. Слуха - шось стугонить. Оглянувсь він - коли іде до його москаль на милиці. Підійшов та й каже:

- Здоров!

- Здоров!

- Хто оту нивку виорав, що з боку могили?

- Такий-то і такий чоловік.

- Шо ж він, багатий?

- Та розжився, - каже, - здорово.

- Еге, погане діло: один казанок гроший був таких, що можно було б взяти, та й того нема. Отут, - каже, - де ти сидиш, є льох з сребром та золотом, єсть і побіля могили багато грошей, та не можна брать: місто заляте.

Пожалкував, пожалкував за чавунцем і давай розказувать скотареві, що діялось в старину на могилі, – бо це москаль був той самий, котрого Сава хлопцем узяв у чумаків.

Дід Пилипп Молодик, с. Ольгінське Маріупольського повіту Катеринославської губернії. Лютого 1876 року.

**288. Могили: Більмак, Токмак і Кам'яні¹
(сліди Муравського шляху. Ріки: Більманка, Більмак, Берди, Конка,
Торець, Осикова, Яли. Гостинність калмиків і ногайців в давнину.
Про кам'яні баби)**

Могила Більмак – недалеко от слободи Більманки², на казньонному участку. По могилі прозвана слобода і річки – Більманка і Більмак, бо

¹Первая в Александровском, вторая в Бердянском и последняя в Мариупольском уездах.

² Село Александровского уезда.

вони взялися на кряжі с-під могили. Більманка тече з запада, а Більмак с півночі. Більманка тече верстов 10, Більмак – верстов 7; обидві зійшлися в слободі Більманці і впали в річку Берди¹. Берда вийшла з кряжа біля Токмак-могили; тече перше на схід сонця, потім на полудень і впадає в Азовське море низче Бердянки (г. Бердянск). Недалеко від Токмак могили – річка Кінка²; вона пішла степом до Дніпра. По ліву руку Більмак-могили лежав колись старий Кримський шлях; відсіль він повернув на Токмак могилу, пройшов поз неї ступнів на 100 по праву руку і далі потягся на Перекіп³ аж у Крим. Взявся він десь із-за Озюма⁴, та з-за Сумів, потім повернув на річки Торець⁵ і Осикову⁶, на слободу Марьєвку⁷, на річки Сухі і Мокрі Яли⁸, на Богоявленські могили⁹; далі степом по між Павлівкою і Причистівкою на Кременчук¹⁰, на Апухтіну¹¹ і сюди, як я сказав, на Більмак могилу, на Токмак і далі.

Більмак і Токмак – це високі могили, далеко з їх видно всі округи¹². Перед заходом сонця, як вийдеш на Більмак-могилу, то видно г. Оріхов, с. Жеребець*, с. Токмак, Каменні могили під Темрюком¹³ і багато інчих могил і слобід.

Після запорожців біля Більмак-могили стояли ордою кімлики (калмыки) і нагайці. Тут вони пасли овець, скот. Було проїздом чумаки як підвернуть до їхнього коша ночувать, то вони їх приймають за гостей годують, а як минуть і стануть в степу, то їх посчитують за неприятелів і грабують¹⁴.

Колись на великих могилах стояли мамаї (баби) лицем на восток. Їх, кажуть, ставлять татари, бо вони і обличчям походить на їх, і шапки такі.

Високі могили Каменні під Теврюком! До цих могил було часто підверта архирей Гавріїл в тридцятих годах. Біля могил, кажуть, був

¹ Берды р. составл. границу между Александровск. и Бердянск. уезд.

² Р. Конка служит продолжением границы Александр. и Мелит. уезд.

³ Перекоп – Таврич. губ.

⁴ Изюм – Харьк. губ.

⁵ Бахмутского уезд.

⁶ Мариупольск. уезд.

⁷ Там же.

⁸ Там же.

⁹ Там же.

¹⁰ Все три села Мариуп. у., при чем последнее греч. – Керменчик.

¹¹ Дер. Александр. у.

¹² Окрестности.

¹³ С. Мариупольс. у.

¹⁴ Судя по архивным данным, еще в начале 1800 годов в обширных, малонаселенных степях Александровского уезда кочевало много ногайских и калмыцких орд, принявших подданство России.

колись татарський город, та запорожці зруйнували. Ями та бугри, де були татарські мечеті, і тепер знать.

*Дід Іван Григорович Гречешенко, 98 років, с. Цареконстантинівка
Олександрівського повіту, 22 січня 1879 року.*

289. Коржева могила (засада гайдамаків)

Під Верходніпровським єсть Коржева могила, а біля неї йшла колись гряниця Запорозької області; поз ту могилу лежав Великий шлях. В старину було як ідуть чумаки поз могилу, то гайдамаки виставлять ратище на могилі, а самі заляжуть в тернах і дивляться, чи покладуть чумаки харчів чи ні. Кладуть було чумаки сухарі, сіль, рибу, пшоно, сало. Хто дасть, – іде благополучно дальше, а хто не дасть – тому бувало всього... Біля Коржевої могили були льохи, байраки, всяке безкеття, де вихевувалась гайдамашня довго ще і після того, як сплюндровали Січ.

*Записано Я. Новицьким зі слів діда Дмитра Биховського, 79 років
м. Нікополь Катеринославської губернії, 12 листопада 1895 року.*

290. Могили: Бельмак і Гусарські (приклад свавільних розкопок і розкрадання)

Года два тому назад ореховский мешанин условился с крестьянином с. Цареконстантинівки разрыть огромную могилу Бельмак, с целью найти клад. Долго копали, вырыли несколько ям сверху и с боков, но денег не нашли. В одном месте кладоискатели натолкнулись на каменный склеп, где вместо червонцев обрели человеческий скелет. Судя по рассказам, в склепе погребена женщина, так как на одной руке был браслет "красной меди", а на шее "разок голубого намиста". Сбоку скелета найдена пика.

В руках невежд, надо полагать, находка была ценная (золото, жемчуг), но для них особого значения не имела и погибла для науки бесследно.

В другой, ближайшей к Бельмаку, могиле те же кладоискатели отрыли целую меру (четверик) ружейных камней, надо полагать, запорожских.

Затем в одной из Гусарских могил, крестьяне рассчитывая найти клад, отрыли скелеты всадника, там же нашли металлические части узды, стремя, бляшки и проч. Эти принадлежности збури, – кто говорит, были серебряные, кто – медные. Находки пошли по рукам и затерялись.

*Записано Я. Новицьким зі слів священника отця Петра Іванова, 70
років, с. Цареконстантинівка Олександрівського повіту.
22 серпня 1885 року.*

291. Могили: Високі. Близнюки (степ с. Кушугумовки Олександрівського повіту)

Біля¹ Кушугумівки єсть Високі могили, їх три; видно їх, як їхать з Олександрівська в слободу Кінську (Григорьєвку). Давно, ще люди були панські, вкопав там срібні таляри² кушугумівський чоловік Рингач. Клад був запорожський, бо на всіх талярах патрет був, кажуть, Катеринин. На цім же степу єсть могили Великі Близниці (2) і Малі Близниці (2). Між Великими Близницями, єсть насип горбом, мов вал. Тут, кажуть старі люди, – льох, а в йому сховано козацьке добро. Єсть клад і біля Маліх Близниць.

Дід Авксентій Федорович Орел, с. Кушугумівка Олександрівського повіту Катеринославської губернії, 10 травня 1894 року.

292. Могила Касьянова (на межі Крестовського та Чердаклицького степу Маріупольського повіту)

Два года тому назад (1903) серед могили чоловік шукав грошей. Копав він та й копав і вкопав стовб 5 аршин довжини. Стовб трюхлий, Бог його зна і колишній, і ніхто про його не знав. Почав копать збоку і вкопав дві каменні баби. Вкопав, кинув і годі сказав...

*Трохим Кузьмич Лубенець, 45 років., с. Крестовка
Маріупольського повіту. 16 травня 1905 року.*

¹ Обірваний край сторінки.

² “тагяри”